

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Normativna i praktična ravnopravnost u Bosni i Hercegovini u
ustavnom periodu 1910. – 1914. godine

(magistarski rad)

Mentor:

prof. dr. Edin Radušić

Student:

Ivica Krišto

Sarajevo, 2020.

Sadržaj

Uvod.....	1
Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske Monarhije.....	3
Privredni položaj Bosne i Hercegovine u sklopu Monarhije.....	7
Nacionalni pokreti do aneksije:	
a) Pitanje ravnopravnosti Muslimana i Islamske zajednice.....	13
b) Položaj srpskog stanovništva i pravoslavne Crkve.....	19
c) Položaj hrvatskog stanovništva i Katoličke Crkve.....	23
Položaj jezika.....	21
Pitanje socijalne pravde:	
a) Agrarno pitanje i položaj seljaka.....	36
b) Pitanje ravnopravnosti radnika.....	41
Normativna i praktična ravnopravnost u ustavnom razdoblju.....	45
Zaključak.....	54
Bibliografija.....	56

Uvod

Istraživanje ravnopravnosti u ovom radu je podijeljeno u dva segmenta: na normativnu, odnosno zakonsku, i praktičnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine, gledano prema zakonskim aktima i propisima, od carevog proglašenja okupacije 1878. godine do proglašenja Zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine. Shodno tome, istraživanje je usmjereno u dva smjera: proučavanje zakonskih akata iz vremena austrougarske vladavine koji govore o položaju pojedinaca, nacionalnih i vjerskih skupina, cjelokupnog stanovništva i zemlje Bosne i Hercegovine, i proučavanje prakse i okolnosti s ciljem utvrđivanja kako i u kolikoj mjeri su se ti zakoni provodili u praksi. Također, pokušalo se istražiti koliko zakonski akti i propisi iz vremena austrougarske vladavine govore o osobnim, političkim i trgovačkim pravima.

U radu je korištena tematska i metoda komparacije. Najprije se pokušao dati osvrt na državno-pravni status Bosne i Hercegovine i na njezinu ravnopravnost u sklopu dualističkog uređenja Monarhije, zatim ekonomski položaj Bosne i Hercegovine u spomenutom sklopu, kroz proučavanje političko-pravnih propisa koje je austrougarska uprava donijela u prvim godinama nakon okupacije, o ekonomskim pravima koje je dodijelila sebi i koje je dodijelila samostalnom djelovanju zemaljskih vlasti. Zatim se dalje pokušao proučiti položaj tri najbrojnije nacionalne i vjerske skupine u to vrijeme. S obzirom na činjenično stanje u to vrijeme, proučavanje nacionalnog položaja je prepleteno s proučavanjem položaja svake od triju vjerskih institucija. Pokušao se na temelju žalbi vođa pokreta razaznati položaj pravoslavne crkve i islamske vjerske zajednice od okupacije do aneksije. Dalje su tretirana tri pitanja: jezično pitanje, koje je bilo plod nacionalnih sukoba triju etnokonfesija po pitanju naziva jezika, ravnopravnosti ćirilice i latinice i upotrebi jezika domaćeg stanovništva u činovništvu i željezničkoj službi, zatim agrarno pitanje, koje je bilo osnovno socijalno pitanje u Bosni i Hercegovini u to vrijeme, i pitanje položaja radnika kao novog sloja koji se pojavio s industrijalizacijom zemlje. U zadnjem poglavlju izučavani su zakonski akti normirani u Zemaljskom ustavu iz 1910. godine, pitanje položaja zemlje Bosne i Hercegovine, položaj njenog stanovništva, samostalnost Zemaljskog sabora u odlučivanju i granice njegovog djelokruga i djelokruga austrijske i ugarske vlade, položaj i ravnopravnost nacionalno-vjerskih skupina, položaj manjina, socijalna ravnopravnost shodno kurijalnom izbornom sustavu, te promjene i status quo nakon proglašenja Ustava.

Polazišna literatura za ovaj rad je knjiga Mustafe Imamovića *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1918.* i monografija akademika Dževada Juzbašića *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom.* Prva spomenuta knjiga je cjelokupna sinteza austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, dok su iz monografije akademika Juzbašića korišteni članci o definiranju statusa Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske Monarhije, njezinom ekonomskom položaju, radničkom i jezičnom pitanju. Od istog autora korišten je članak *Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu* za razmatranja austrijske i ugarske vlade oko donošenja Ustava 1910. godine, i monografija *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910. – 1914.)*. Kao izvori su korišteni fotoprint Ustava 1910. godine priređen od Mustafe Imamovića iz 1991. godine i zbornik zakonskih akata iz austrougarskog vremena autora Ljubomira Zovke *Studije o pravnoj povijesti Bosne i Hercegovine: 1878. – 1941.* iz 2007. godine. Za problematiku položaja Bosne i Hercegovine i s njim povezanim pitanjem zemaljskog pripadništva korišten je članak Amile Kasumović *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave.* Za izučavanje ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini u vrijeme uprave ministra Benjamina Kallaya najviše je korišteno djelo Tomislava Kraljačića *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, dok za problematiku položaja nacionalno-vjerskih skupina i autonomnog pokreta polazišna literatura bila je *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* Nusreta Šehića, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata* Luka Đaković i *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju* Bože Madžara. Za radničko pitanje najviše korištena literatura je knjiga Ilijasa Hadžibegovića o radničkom pokretu i članak akademika Dževada Juzbašića o radničkom pitanju u Saboru. Za jezično pitanje korištena su spomenuta djela Dževada Juzbašića, Mustafe Imamovića i Tomislava Kraljačića. Za agrarno pitanje najviše je korišten članak Edina Radušića *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914.* i Hamdije Kapidžića *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878 – 1918)*. Djela autora Kapidžića, Imamovića i Juzbašića najviše su korišteni pri izučavanju ravnopravnosti prema Ustavu iz 1910. godine.

Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske Monarhije

Prema državnopravnom položaju, Bosna i Hercegovina je cijelo vrijeme austrougarske vladavine predstavljala posebno područje koje je bilo podređeno zajedničkoj upravi austrijskog i ugarskog dijela Monarhije. Ustaljen termin za status Bosne i Hercegovine bio je *corpus separatum*, u prijevodu s latinskog zasebno tijelo, a sličan položaj imao je grad i kotar Rijeka u Monarhiji od XVIII. stoljeća. Njezin položaj bio je definiran normativnom aktivnošću austrougarskih vlasti na početku okupacije i vrijedit će poslije aneksije sve do kraja Prvog svjetskog rata. Ono što je odvajalo Bosnu i Hercegovinu od ostatka Monarhije bio je njezin pravni sustav, s obzirom da nakon okupacije austrougarska uprava nije odmah ukinula dotadašnje osmanske zakone, osim onih koji nisu proturječili njezinim. Posljedica takve politike bila je da je pravni sustav u Bosni i Hercegovini nakon okupacije bio kombinacija nekoliko međunarodnih ugovora, državnopravnih zakona, šerijatskog i osmanskog tanzimatskog prava.¹ Austrougarske vlasti su početkom okupacije donijele zakone za Bosnu i Hercegovinu, a zajedničko im je bilo da su uz pomoć njih praktično prekršeni principi suvereniteta osmanskog sultana, odnosno njegova nominalna vlast, definirana XXV. članom Berlinskog sporazuma i Novopazarskom konvencijom. Ti zakoni su bili Zakon o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje iz 1879. godine, Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine i Privremeni obrambeni zakona iz 1881. godine.²

Austrougarska uprava je spomenutim zakonom iz 1880. godine definirala podređeni status Bosne i Hercegovine u odnosu na Monarhiju i sustav upravljanja nad njom, koji je bio plod sporazuma austrijske i ugarske vlade. Član 1. tog zakona predvidio je zajedničku upravu trojici zajedničkih ministara Monarhije, s kasnijom korekcijom da uprava pripadne ministru financija.³ Član 2. je predviđao zajedničko sudjelovanje austrijske i ugarske vlade pri vijećanjima Zajedničkog ministarstva financija o pitanjima uprave nad Bosnom i

---

¹ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, I izdanje 1976, 31.

² Amila Kasumović, *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave*, Historijska traganja 6, Sarajevo, 2010, 14.

³ Dževad Juzbašić, *Austrougarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (državnopravni aspekt)*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 251.

Hercegovinom. Član 3. odredio je princip samofinanciranja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, dok je član 5. određivao da se svaka izmjena državnopravnog odnosa Bosne i Hercegovine prema Monarhiji mora izvršiti u dogovoru austrijske i ugarske vlade. Ovim zakonom austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini zakonski je definirala apsolutistički karakter. Bosna i Hercegovina u odnosu na neke druge pokrajine u Monarhiji, poput Hrvatske, nije imala svoje predstavničko tijelo niti svoje zastupništva u predstavničkim organima ni austrijskog niti ugarskog dijela Monarhije. Austrougarski car imao je praktični suverenitet u odnosu na sultanov nominalni i do donošenja Ustava 1910. godine imao je isključivo zakonodavno pravo u svim zemaljskim poslovima,⁴ iako je i nakon Ustava zadržao pravo krajnje zakonodavne instance. Zajedničko ministarstvo financija za svoj rad nije odgovoralo Bosni i Hercegovini, a zbog ustavne odgovornosti prema vlastima Austro-Ugarske Monarhije provodilo je njezine interese.⁵ Vrhunac apsolutističke austrougarske uprave bio je u vrijeme uprave zajedničkog ministra financija Benjamina Kallaya, koji je pretvorio Zajedničko ministarstvo financija praktično u samostalnu vladu, a Zemaljska vlada u Sarajevu postala je njen izvršni organ.⁶

Parlamenti Austrije i Ugarske u početku okupacije posvetili su svoju zakonodavnu aktivnost poslovima uprave u Bosni i Hercegovini u oblastima carine i financija. Ti zakoni su donošeni sporazumno u oba parlamenta, dok Zemaljska vlada nije imala na njih utjecaja. Iako je Austro-Ugarska bila parlamentarna monarhija, Bosna i Hercegovina je bila državna zemlja, u kojoj narod nije imao utjecaja na rad zakonodavnih tijela i vlada koje su bile za nju odgovorne. Ona nije bila zastupljena pred delegacijama Monarhije, za koju je zajednički ministar odgovarao pred njima samo ako su poslovi u njoj bili od općeg značaja za Monarhiju. Zemaljska vlada do 1910. godine nije imala ustavnu odgovornost prema Bosni i Hercegovini zbog njezinog posebnog državnopravnog položaja. Prema zakonima o upravljanju iz 1879. i 1880. godine austrougarske vlasti su pokrivale samo one poslove u Bosni i Hercegovini koji su financijski padali na teret Monarhije.⁷

Državno-pravno gledano, u skladu s normativnim odredbama XXV. člana Berlinskog ugovora i Novopazarske konvencije, Bosna i Hercegovina nominalno je ostala pod

---

⁴ Dževad Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 33. - 42.

⁵ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 44.

⁶ Ferdo Hauptmann, *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (dalje Glasnik ADA) III, 1963, 13. - 18.

⁷ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958, 18. - 21.

suverenitetom osmanskog sultana.⁸ Spomenuti član i uvodni dio Novopazarske konvencije to garantiraju. Austrougarska vlast je zaobilazila tu definiciju i od početka je vodila politiku kao da je Bosna i Hercegovina anektirana pokrajina. Većina pravnika u tadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji status Bosne i Hercegovine definirala je kao status pokrajine i zemlje bez državno-pravnog naziva, odričući joj bilo kakav državni status. U skladu s tim, svi domaći stanovnici Bosne i Hercegovine su zemaljski pripadnici. Zbog takvog statusa zemaljski pripadnici nisu imali građanska prava kao stanovništvo u ostatku Monarhije do Ustava 1910. godine.⁹ Termin zemaljskog pripadništva dobio je definiciju u 3. članu Zemaljskog ustava 1910. godine.¹⁰

Član 6. Novopazarske konvencije predviđa problem boravka i putovanja stanovnika Bosne i Hercegovine izvan zemlje riješiti naknadno utvrđivanjem posebnog sporazuma.¹¹ Do tog sporazuma nikad nije došlo. Zemaljska uprava za vrijeme Benjamina Kallaya je praktično primijenila poseban državno-pravni status Bosne i Hercegovine na cjelokupno stanovništvo donošenjem Naredbe o nadzoru nad strancima u Bosni i Hercegovini i o izdavanju pasoša za građane Bosne i Hercegovine od 17. travnja 1885. godine, s ciljem lakše kontrole granice prema susjednim državama. S druge strane, za strance bilo izvan ili unutar Monarhije uveden je poseban vizni režim. Ovakav izoliran položaj Bosne i Hercegovine austrougarske vlasti su pravdale političkim razlozima.¹²

Nakon aneksije 1908. godine i Ustava 1910. godine državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine ostao je isti. Ostali su i dalje na snazi Zakoni o uključenju u carinsko područje iz 1879. godine i o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine.¹³ U proglasu Ustava se ta dva zakona definiraju kao temelji uprave koji moraju ostati neokrnjeni dok ne budu preinačeni na ustavan način, te da se ustavnim odredbama povezanost Bosne i Hercegovine s oba dijela Monarhije ne može nikako mijenjati.¹⁴ Za Bosnu i Hercegovinu i dalje su vrijedili financijski i privredni zakoni oba dijela Monarhije zbog njene uključenosti u zajedničko carinsko područje. Spomenuti zakoni iz 1879. i 1880. godine trebali su ostati na snazi dok se ne izmijene na temelju sporazuma oba dijela Monarhije. Time je i nakon aneksije položaj Bosne i Hercegovine prema Monarhiji ostao provizorno riješen. Svrha Ustava nije bila da se potpuno

---

⁸ Ljubomir Zovko, *Studije o pravnoj povijesti Bosne i Hercegovine: 1878. – 1941*, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2007: 121., 124.

⁹ Kasumović, *Zemaljska pripadnost*, 2010, 14.

¹⁰ Uzeir Bavčić (Ur.), *Bosanski ustav, fototip izdanja iz 1910. godine*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991, 62-63.

¹¹ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 125.

¹² Kraljačić, *Kalajev režim*, 1987, 102. – 103.

¹³ Juzbašić, *Austrougarsko zajedničko ministarstvo*, 2002, 247.

¹⁴ Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 59.

ukine uprava Zajedničkog ministarstva financija, nego da se unutar zakonodavnog djelokruga Sabora ograniči.¹⁵

Bosna i Hercegovina po pitanju državnog i pravnog položaja unutar Monarhije bila je treća država pored Austrije i Ugarske u dualnoj Monarhiji, iako o svom državnom i pravnom položaju nije mogla odlučivati do Ustava iz 1910. godine, a i nakon toga je imala ograničen utjecaj.¹⁶ Poseban državnopravni status Bosne i Hercegovine bio je posljedica triju okolnosti: specifične okolnosti pod kojima je Austro-Ugarska dobila mandat i međudržavni položaj Bosne i Hercegovine, nemogućnost njenog uklapanja u dualističku strukturu Monarhije i njena unutrašnja složena nacionalna struktura.¹⁷ Iako se tražila povijesna veza i tradicija Bosne i Hercegovine s ugarskim vladarima, ona niti s jednim dijelom Monarhije nije imala povijesni kontinuitet, te stoga nije mogla biti uvrštena u državnopravni okvir niti jednog dijela Monarhije, kao što je Kraljevstvo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije bilo uklopljeno unutar ugarske krune i imalo prava koja iz toga proizilaze, bez obzira što se Hrvatska povijesno dijelila na pokrajine koje su od Nagodbe 1867. godine bile podijeljene između austrijskog i ugarskog dijela.

---

¹⁵ Juzbašić, *Austrougarsko zajedničko ministarstvo*, 2002, 247. - 248.

¹⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 41. – 42.

¹⁷ Isto, 260.

Privredni položaj Bosne i Hercegovine u sklopu Monarhije

Okupacijom 1878. godine u Bosni i Hercegovini u privrednom pogledu dolazi do specifične situacije. Zemlja je priključena privredno daleko razvijenijim, jačim područjima Monarhije i njena budućnost ovisila je o tome koliko će brzo nadoknaditi svoje zaostajanje i izjednačiti se s tim zemljama. U tom procesu ni susjedne zemlje nisu bile industrijalizirane u velikoj mjeri. Bosna i Hercegovina bila je izrazito agrarno područje, a to ostaje za čitavo vrijeme austrougarske vladavine.¹⁸

Austrougarska uprava je donijela najveći broj zakona i propisa koji su se ticali financija, carina i poreza. Na početku je odmah postavljen princip samofinanciranja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, definirano u članu 3. Novopazarske konvencije i članu 3. Zakona o zajedničkom upravljanju. Taj princip je bio uzrok slabog industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine. Prema Zakonu o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine, do proglašenja Ustava 1910. godine, austrougarski vladar je odobravao zemaljski proračun na prijedlog zajedničkog ministra financija, a uz prethodnu suglasnost austrijske i ugarske vlade. Nakon okupacije zadržani su osmanski neposredni porezi, poput desetine, a uvedeni austrougarski posredni porezi. Istom naredbom bilo je određeno da za Bosnu i Hercegovinu vrijedi opći austrougarski carinski cjenik od 20. lipnja 1878. godine. Zakon o uključenju u zajedničko carinsko područje iz 1879. godine uveo je Bosnu i Hercegovinu u carinsko područje Austro-Ugarske Monarhije, a istodobno je postavio carinske granice prema Osmanskom Carstvu, Srbiji i Crnoj Gori. Istodobno, tim zakonom je prekršen član 4. Novopazarske konvencije o slobodnoj upotrebi osmanskog novca.¹⁹ Prema zakonskim odredbama nije bilo predviđeno da Bosna i Hercegovina plaća za zajedničke izdatke Monarhije, za izdržavanje dvora i diplomatije, za zajedničku austrougarsku vojsku i mornaricu, niti da sudjeluje u otplati državnih dugova, što je bilo u skladu s njezinim državnopravnim položajem.²⁰

Njime je Bosna i Hercegovina u ekonomskom i financijskom smislu stavljena u podređen položaj u odnosu na austrijski i ugarski dio Monarhije, koji su dobili posebna prava

---

¹⁸ Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II. dio, Odjeljenje društvenih nauka, ANU BiH, Sarajevo, 1987, 101.

¹⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 42. – 49.

²⁰ Dževad Juzbašić, *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 78.

i ovlasti u carinskim i financijskim poslovima, tako što je bila podvrgnuta austrougarskim privrednim i financijskim zakonima. Jedan od primjera podređenog položaja Bosne i Hercegovine je odredba Zakona o uključivanju u zajedničko carinsko područje koji za njene financije predviđa udio od carinskih poreza u visini od 600 000 forinti, iako u praksi taj udio nikad nije iznosio više od 300 000 forinti.²¹ Tim zakidanjem je prekršeno i vladarevo obećanje o trošenju zemaljskih prihoda isključivo za potrebe zemaljske uprave,²² kao i spomenuti 3. član Novopazarske konvencije o samofinanciranju.²³

Princip samofinanciranja, postavljen na početku okupacije, za posljedicu je imao slab industrijski razvoj zemlje, koji je jedva pokrivao osnovne potrebe zemaljske uprave i najviše se trošio na financiranje administracije i vojske. Vladajući krugovi iz oba dijela Monarhije bili su svjesni da će se teško eksploatirati rudna i šumska bogatstva Bosne i Hercegovine bez ulaganja u njenu infrastrukturu, ali nitko od njih nije želio preuzeti rizik ulaganja. Zajednički ministar financija Benjamin Kallay uspio je dobiti zajmove potrebne za izgradnju željeznica i puteva.²⁴ Sva dohvatljiva financijska sredstva ulagala je uprava Benjamina Kallaya u izgradnju prometne infrastrukture. Kako privatna inicijativa i domaći kapital nisu postojali, austrougarska uprava je dodjeljivanjem povlastica pokušavala dovući strani kapital i industrijske poduzetnike. Kallayeva aktivnost u oblasti prometa i industrije bila je moguća samo zahvaljujući financijskoj politici koja je išla na teret agrara i šumskog fonda. Novoizgrađena infrastruktura je otvarala pristup do šuma i ruda i u daljnjem razvoju vodio podizanju industrije.²⁵

U prvim godinama okupacije austrougarski kapitalisti nisu htjeli ulagati u Bosnu i Hercegovinu zbog nestabilnog stanja u zemlji. Jedna od mjera austrougarske u cilju privlačenja ulagača bilo je i smanjenje poreza na dobit na 3% za razliku od 10% koji je vrijedio u ostatku Monarhije. Prve investicije počinju u Kallayevo vrijeme. Ulaganja iz Monarhije bila su više-manje slaba do osnivanja Zemaljske banke 1895. godine, a jedan od razloga su bila političko-ekonomska kretanja u zemlji. U Austro-Ugarskoj je bankarstvo bilo povezano s nacionalnim odnosima, pa bankari nisu htjeli ući u poslovanje u Bosnu i

---

²¹ Imamović, *Pravni položaj*, 1976: 46. – 47.

²² Dio teksta proglasa aneksije: „(...) *Prihodi zemlje trošit će se isključivo za njene potrebe. Neplaćeni porezi prošlih godina neće se ubirati. Čete Cara i Kralja neće biti ni u čemu teret zemlji.* (...)“ (Zovko, *Studije iz pravne povijesti*, 2007: 123.)

²³ Član 3. Novopazarske konvencije: „*Član 3: Poreski prihodi iz Bosne i Hercegovine bit će namijenjeni isključivo njihovim potrebama, za njihovu administraciju i melioracije koje se budu smatrale nužnim.*“ (Zovko, *Studije iz pravne povijesti*, 2007: 124.)

²⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 47. – 49.

²⁵ Hauptmann, *Privreda i društvo*, 1987, 101. – 102.

Hercegovinu gdje su nacionalni odnosi bili zaoštreniji nego u ostatku Monarhije. Nacionalne ekonomske institucije zbog Kallayeve politike interkonfesionalnog bošnjaštva nisu se pojavljivale do početka 20. stoljeća. U broju novčanih zavoda dominirali su Srbi s njih petnaest, dok su Muslimani imali pet i Hrvati šest. Prekretnicu u novčanom poslovanju u Bosni i Hercegovini činilo je osnivanje Zemaljske banke 1895. godine, u kojoj je najveći dioničar bio bečki Bankverein, koja je potpomagala dotadašnje ulagače, a osiguravala jeftine kredite novim. Agrarna i komercijalna banka iz Mađarske pokušala se uključiti u poslovanje u Bosni i Hercegovini u postaneksionom razdoblju, ali nije nije uspjela konkurirati austrijskom kapitalu.²⁶

Agrarna komercijalna banka bila je pod kontrolom austrijskog kapitala. Proširenje njezinog poslovanja bilo je najočitije u razdoblju nakon aneksije. Iako poslovno skućena na područje Bosne i Hercegovine, imala je kontakte s europskim bankama i s domaćim novčanim zavodima i kreditnim ustanovama. Vlasničke udjele u njoj su imali, pored kapitalista iz Monarhije, bogati trgovci i veleposjednici iz Bosne i Hercegovine. Njezina specifičnost je bila što se poslovno proširila na cijeli teritorij Bosne i Hercegovine za razliku od ostalih banaka koje nisu imale razgranato poslovanje. Gotovo svi politički procesi u austrougarsko doba imali su poveznice s bankarstvom.²⁷ Može se smatrati centralnom finansijskom institucijom u Bosni i Hercegovini austrougarskog vremena. Dominacija austrijskog kapitala u toj banci ne mora se smatrati činom diskriminacije ako se uzmu u obzir okolnosti da je austrijski kapital bio najjači i najrazvijeniji dugo vremena u odnosu na kapital agrarne Ugarske koji je ojačao kasnije ili neznatni domaći kapital u povojima. Treba uzeti u obzir da se tu radi o privatnom kapitalu kojem je državna banka potpomagala.

Sveukupni privredni položaj Bosne i Hercegovine je bilo rezultat sukoba koji je proizilazio iz odredbi Zakona o zajedničkom upravljanju, u kojem je bilo predviđena zajednička suglasnost austrijske i ugarske vlade o bilo kakvim investicijama iz Monarhije. Isti problem se javljao kod pitanja gradnji željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini koje su morale zadovoljiti interese oba dijela Monarhije. Druga kočnica razvoju infrastrukture bio je postavljeni princip samofinanciranja zemaljske uprave. Kallayevo ulaganje u infrastrukturu, cestovni i željeznički promet bilo je u sklopu njegove politike jačanja privrede u Bosni i

---

²⁶ Muhamed Nametak, *Uloga banaka u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave 1878-1918.*, Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) knjiga 4. Sarajevo, 2016., 167. - 172.

²⁷ Muhamed Nametak, *Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu 1914-1918.*, Prilozi br. 45. Institut za historiju, Sarajevo, 2016., 121.

Hercegovini i iskorištavanja prirodnih resursa kako bi povećao bosanskohercegovačke prihode, oslabljene zbog principa samofinanciranja i zakirutosti pri podjeli prihoda. Ta politika je rezultirala izgradnjom uskotračnih pruga Bosnabahna i linije Sarajevo-Brod. Najveći broj pruga izgrađen je u Kallayevo vrijeme. Austrijska industrija je u vrijeme Kallayeve uprave imala privrednu dominaciju u Bosni i Hercegovini, s obzirom da je tada Ugarska bila poljoprivredna zemlja u početku industrijskog razvoja. Međutim, Kallayeva investicijska politika i financijska samostalnost zemaljske uprave dolazila je češće u sukob s ugarskim ekonomskim težnjama, ponajviše zbog agrarnog karaktera Bosne i Hercegovine i Ugarske te slične strukture njihove industrije. Te suprotnosti su se pojačavale s industrijskim razvojem u Bosni i Hercegovini.²⁸

U prvom desetljeću XX. stoljeća izvoz sirovina je činio 83% bosanskohercegovačkog izvoza. Po količini robe izvoz je bio tri puta veći od uvoza, ali po novčanoj vrijednosti import je bio jači od eksporta. Ako se izuzme izvoz drveta, 97% trgovačkog prometa BiH se odvijao sa Monarhijom. Ti podaci ipak govore da je Bosna i Hercegovina bila prije svega bogata zaliha za eksploataciju sirovina za industrije uglavnom austrijskog dijela Monarhije. Do aneksije strane zemlje nisu obraćale pažnju bosanskohercegovačkom tržištu, a i nakon toga strana ulaganja nisu bila u velikom broju, što znači da je cjelokupna privreda Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata bila usmjerena prema Monarhiji.²⁹ Treba uzeti u obzir da je Bosna i Hercegovina geografski sa sjevera, zapada i jugozapada graničila s ostatkom Monarhije, a bilo kakva privredna aktivnost sa susjednom Srbijom i Crnom Gorom je od Kallayeve uprave bila iz političkih razloga minimalna i pod strogom kontrolom Monarhije, koja je ekonomskim sankcijama htjela kontrolirati te dvije zemlje u sklopu svoje politike prodora na Balkan.

Nakon aneksije mađarski kapital se pokušavao uvući u poslovanje u Bosni i Hercegovini, najviše oko davanje kredita seljacima za otkup zemljišta. Peštanska ugarska komercijalna banka je izradila projekt o uspostavljanju novčanog zavoda u Bosni i Hercegovini. U njemu je tražila da se njeni dokumenti i odluke podignu na razinu općih zakona zemlje, uz carevu sankciju. To je bio pokušaj davanja privatnom kapitalu velikih i neograničenih koncesija. Mađarski kapital se na taj način htio uvući u sva područja privrednog i društvenog života. Mađarska nastojanja naišla su na otpor austrijskog kapitala,

---

²⁸ Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 159. – 166.

²⁹ Isto, 171. – 172.

koji je smatrao da se financijski poslovi u Bosni i Hercegovini, koji bi imali državnu garanciju, mogu vršiti paritetno, odnosno, uz ravnopravno sudjelovanje austrijskog i mađarskog kapitala.³⁰

Još jedan slučaj sukoba austrijskog i ugarskog kapitala u Bosni i Hercegovini bio je oko izgradnje normalnotračnih pruga u toj zemlji, čemu su mjerodavni austrougarski faktori davali prvorazredan zanačaj iz vojnih i vanjskopolitičkih razloga. Posebnu ulogu u tome je igrao sukob interesa austrijske i ugarske vlade, koja je svaka za sebe htjela osigurati što veći udio u tom investicijskom planu. Austrijska vlada je težila da preko Banja Luke, Sarajeva i Mostara bolje poveže austrijski dio Monarhije sa Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom, dok je ugarska vlada htjela da željeznički promet u Bosni i Hercegovini bude što više usmjeren prema Budimpešti. Početkom studenog 1912. godine usvojen je željeznički program za Bosnu i Hercegovinu, prema kojem su 2/3 troškova snosile Austrija i Ugarska prema kvotnom ključu, a 1/3 Bosna i Hercegovina. Ostvarenje ovog programa omelo je izbijanje Prvog svjetskog rata.³¹ Ovdje je primjetno kako institucije austrijskog dijela Monarhije podjednako tretiraju Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu kao politička i ekonomska područja koja bi trebala služiti potrebama austrijske privrede, prva kao luka za izvoz i potrebe industrije na moru te ratni paritet Italiji, a druga kao širenje industrije na resursno neiskorišteno područje preko kojeg se trebalo dalje kontrolirati i širiti austrougarski imperijalizam prema ostatku Balkana.

Izvjешće pravnog savjetnika Bečke trgovačke i obrtničke komore Hermanna Sautera, koji je 1910. godine boravio u Sarajevu, pod naslovom *Bosna i Hercegovina i Monarhija*, govori o ekonomskom položaju Bosne i Hercegovine od 1878. godine i suparništvu Austrije i Ugarske za njezino tržište. Ekonomski i financijski položaj Bosne i Hercegovine ovisio je o odnosima Austrije i Ugarske i bio je opterećen gradnjom strateških komunikacija, cesta i željeznica prema interesu Monarhije. To je kod bosanskohercegovačke intelektualne elite stvaralo uvjerenje da se njihova zemlja u praksi tretira kao kolonija.³² Takav položaj bosanskohercegovačke privrede uzrokovao je zaostalost poljoprivrede i industrije, koja se sastojala od prerađivačke industrije i nekoliko desetina sitnih poduzeća lokalnog karaktera.³³ Problem nerazvijene industrije bio je povezan sa zakonskim ograničenjima privrednih zakona

---

³⁰ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora)*, Globus, Zagreb, 1985, 298.

³¹ Juzbašić, *Izgradnja željeznica*, 2002, 175. – 176.

³² Ivan Balta, *Neki planovi austrijskih, mađarskih, srbijanskih i hrvatskih političara prema Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 19. vijeka*, Makedonska istoriska revija, Naučni spisaniya na Filozofskiot fakultet vo Skopje, Skopje, 2010, 130. – 132.

³³ Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Savez društava ekonomista Jugoslavije, Beograd, 1961, 175.

Austro-Ugarske Monarhije nametnutih Bosni i Hercegovini. Uz industriju je patila i poljoprivreda. U Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine nastala je apsurdna situacija da poljoprivreda zbog razvoja industrije i infrastrukture nije imala koristi, već više tereta. Jaču industrijalizaciju onemogućavala je slaba agrarna baza, a agrarnoj reformi nedostajala je brža izgradnja bosanskohercegovačke industrije, koja bi financijski potpomogla reformu.³⁴

Privredni položaj Bosne i Hercegovine bio je definiran u dogovoru oba dijela Monarhije da jednako i sporazumno imaju udjela u njoj privredi. Još od početka okupacije bila je upućena na princip samofinanciranja dok je ostatak Monarhije sudjelovao u privredi ukoliko je u ulaganjima vidio svoj interes i značaj. Princip samofinanciranja je usporavao jači razvoj privrede. Domaći kapital bio je slab i nezamjetan u odnosu na onaj iz ostatka Monarhije. Bosna i Hercegovina je bila područje za slobodno ulaganje austrougarskog kapitala bez ikakve zakonske i privredne odgovornosti, odnosno uloženi kapital nije se vraćao u Bosnu i Hercegovinu i pridonosio njezinom privrednom razvoju. Njezin privredni status je bio jednak političkom. Dok je dugo vremena austrijski kapital imao monopol i ulagao u gotovo sve privredne grane, mađarski kapital se kasnije pojavio u Bosni i Hercegovini i bio je usmjeren na agrarnu privredu i izgradnju željeznica, što je bio rezultat težnji agrarne Mađarska da paritetno sudjeluje u infrastrukturnim projektima financiranih iz ostatka Monarhije. U agrarnoj Bosni i Hercegovini ipak je poljoprivreda imala veći društveni i privredni značaj nego bilo koja druga grana privrede.

---

³⁴ Hauptmann, *Privreda i društvo*, 1987, 102.

Nacionalni pokreti do aneksije

a) Pitanje ravnopravnosti Muslimana i Islamske zajednice

Religijska ravnopravnost bila je obećana carevim proglasom okupacije, u kojoj navodi: „Svatko će imati jednako pravo pred zakonom i branit će se svačiji život, vjera i imanje“. Također, u Novopazarskoj konvenciji sklopljenoj 21. travnja 1879. godine navodi se: „Svim se konfesijama, osobito islamskoj, daje potpuna sloboda. Za muslimane neka se Austro-Ugarska brine ne samo s obzirom na njihovu vjeroispovijest, nego i na njihove običaje; u džamijama neka se petkom spominje u molitvama ime sultanovo, a ondje gdje se do sad isticala osmanlijska zastava na džamijama, neka se taj običaj i dalje zadrži“.³⁵ U navedenim pravnim aktima postavljeni su temelji normativne jednakosti pred zakonom za pripadnike svih konfesija koje je austrougarska okupacija zatekla u Bosni i Hercegovini. Građanska prava bila su zajamčena neovisno o vjerskoj pripadnosti kasnije u članu 3. Zemaljskog ustava.³⁶

Austrougarska uprava je, međutim, suprotno odredbama, odvojila Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini od Porte da bi učvrstila svoj položaj u Bosni i Hercegovini, smanjila utjecaj osmanske Porte i više vezala Muslimane za Austro-Ugarsku Monarhiju. Te mjere su kod Muslimana stvarala nezadovoljstvo.³⁷ Austrougarska uprava je težila da vjerski poglavari budu iz reda domaćeg stanovništva. U tom smislu, carskim dekretom iz 1882. godine imenovan je sarajevski muftija Hilmi ef. Omerović za prvog reis-ul-ulemu, koji je pozivao Muslimane da se podčine austrougarskoj okupaciji, a nakon toga i Vojnom zakonu iz 1881. godine. Pored njega, imenovani su članovi Ulema-medžlisa.³⁸

To su bile početne mjere austrougarske uprave s ciljem da stekne ovlaštenja nad Islamskom zajednicom, što je izazivalo otpor Muslimana. Najznačajniji prigovori koje je vjersko vodstvo Muslimana postavljalo austrougarskoj upravi u vezi s radom šerijatskih sudova bili su zbog uvođenja sudaca građanskih sudova u drugostepene šerijatske sudove, jer

³⁵ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 124. – 125.

³⁶ Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 64.

³⁷ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 108.

³⁸ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 80.

su smatrali da to je u suprotnosti sa šerijatskim pravom zbog toga što spomenuti suci nisu poznavali šerijatsko pravo. U praksi se događalo da presude šerijatskih sudova nisu bile provođene, iako je to pitanje bilo riješeno još 1883. godine Naredbom o djelokrugu i ustrojstvu šerijatskih sudova. Veza šerijatskih sudova i Islamske zajednice u austrougarsko doba bila je veoma slaba. Šerijatski suci su imali obvezu da polažu ispit za kadiju pred Ulema-medžlisom, a svjedodžbu im je izdavao reis-ul-ulema na temelju ispitnog zapisnika. Tako je utjecaj vrhovne vjerske strukture Muslimana na postavljanje i rad šerijatskih sudaca bio je samo formalan i posredan te za imenovanje šerijatskih sudija nije bilo potrebno mišljenje reis-ul-uleme. Budući da su kadije bili istodobno i državni i vjerski službenici, koji su tumačili i primjenjivali šerijatsko pravo, vodstvo Islamske zajednice i autonomni muslimanski pokret je tražio i insistirao na njihovom većem utjecaju na imenovanje i rad šerijatskih sudaca. Uređenje, organizacija i struktura šerijatskih sudova te primjena šerijatskog prava stavljena je u nadležnost austrougarske uprave, dok su Islamskoj zajednici ostali u nadležnosti vjerski, školski, obrazovni i djelomično vakufski poslovi.³⁹

Od 1882. godine austrougarska uprava je počela s politikom preuzimanja potpune kontrole nad organizacijom vakufa, što je dovršila 1894. godine donošenjem Naredbe o ustrojstvu vakufa. Naredba je regulirala organizaciju vakufske uprave, ali glavni predmet spora je bilo uvođenje vladinog povjerenika, koji je trebao nazočiti svim sjednicama vakufskim odbora i preko kojeg je Zemaljska vlada trebala vršiti kontrolu nad vakufima.⁴⁰ Takva politika austrougarske uprave državne kontrole islamske zajednice i vjerskih, vakufskih i obrazovnih poslova uzrokovala je pojavu pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, čiji je povod bio slučaj pokrštavanja Fate Omanović u Mostaru 1899. godine. Tri osnovna razloga nezadovoljstva koje su iznosili predvodnici muslimansko autonomnog pokreta bili su: nezadovoljstvo zbog državnog nadzora nad vakufskim poslovima, ugrožen materijalni položaj muslimanskih begova, koji su predvodili ovaj pokret, te uznemirenost zbog vjerskog prozelitizma.⁴¹ Kao razlog prozelitizmu Zemaljska vlada je vodstvu pokreta navodila slab vjerski odgoj kod Muslimana, na što je kao odgovor dobila da je za slab vjerski odgoj ona odgovorna zbog vjerskog i vakufskog vodstvo koje je postavila.⁴²

---

³⁹ Enes Durmišević, *Šerijatski sudovi u bosni u drugoj polovini XIX stoljeća*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 2013, 87. – 88.

⁴⁰ Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 1980, 29.

⁴¹ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 116. - 120.

⁴² Osman Nuri Hadžić, *Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, u: Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, G Kon, Beograd, 1938, 66.

Kako Hamdija Kapidžić uzroke ustanka iz 1882. godine definira u više segmenata, u kutlurnom segmentu nakon 1878. godine posebno nisu bili zadovoljni Muslimani i Srbi. Srbi su se borili za svoja autonomna crkvena i školska prava iz osmanskog vremena. Muslimani su se teško mirili sa izgubljenim privilegiranim položajem, a bili su uznemireni zbog politike Katoličke Crkve i njenog povlaštenog položaja, iako je austrougarska vlast muslimanske veleposjednike uzela kao politički oslonac i prema tome zadržala postojeće agrarne odnose. Politika austrougarske uprave u prvim godinama okupacije stvarala je nezadovoljstvo kod cjelokupnog stanovništva, a Srbe i Muslimane na istu liniju otpora. Zajednička im je bila mržnja prema novoj vlasti, a neriješeni agrarni odnosi kao osnovna suprotnost između njih došla je do izražaja kasnije.⁴³

Zbog tih zajedničkih problema koji su postojala od početka austrougarske uprave, oba pokreta sklopili ugovor o suradnji 1902. godine u Slavonskom Brodu, koji detaljnije govore o percepciji oba autonomna pokreta o neravnopravnosti i njihovim zajedničkim zahtjevima. Oba pokreta tražila su povratak suvereniteta sultana, čija se ingerencija nad Bosnim i Hercegovinom konstantno kršila od početka austrougarske uprave, a početak toga bio je Zakon o vojnoj obvezi cjelokupnog stanovništva iz 1881. godine, uzrok kasnijeg ustanka u Hercegovini. U drugom članu traže slobodu i jednakost svih vjera, čime se mislilo na povlaštenu status Katoličke Crkve, posebno u materijalnom pogledu, i neravnopravan status ostale dvije konfesije u odnosu na katoličku. U članu 5. spominju se rješenje agrarnog pitanja bez upliva stranog kapitala, čime se misli na spor proces rješenja agrarnog pitanja zbog davanja nepovoljnih kredita od strane banaka iz Monarhije i na ekonomsku podređenost Bosne i Hercegovine u Monarhiji. U članu 7. se traži zaštita Crkve i vjerske zajednice od bilo kakvog upliva nevjernika, čime se misli na miješanje i kontrolu Zemaljske vlade nad radom ovih institucija. U idućim članovima se traži odlazak katoličkog svećenstva osim franjevac kao rezultat neprijateljskog stava prema svjetovnom svećenstvu nadbiskupa Stadlera. Idući članovi izražavaju netrpeljivost prema stranim doseljenicima i potencijalnoj aneksiji. Ovaj ugovor sa muslimanske strane ostao je nepotpisan zbog neslaganja s odredbama o srpskom jeziku i ćirilici u školi i javnom životu, te s odredbama o rješavanju agrarnog pitanja.⁴⁴

Posljednji zajednički politički čin Srba i Muslimana bio je proglas u Budimpešti 11. listopada 1908. godine. Njihov zajednički pogled na pitanje statusa Muslimana i Srba je najprije izražen u činjenici da je okupacija izvršena bez pitanja naroda. U vezi s tim

---

⁴³ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 83. – 84.

⁴⁴ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Putokaz, Zagreb, 1990, 175. – 179.

prosvjedovali su protiv aneksije kao još jednog čina mijenjanja državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, tražeći političku autonomiju. Njihovi zajednički istupi izražavaju osnovnu misao vodstva oba pokreta, a to je da stanovništvo u Bosni i Hercegovini nema nikakva politička prava kada je u pitanju uprava u njihovoj zemlji, a u skladu s tim, ono je diskriminirano i na ostalim područjima života.⁴⁵

U predstavnici za nacrt Štatuta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, koju su predvodnici pokreta 1900. godine podnijeli ministru Kallayu, pokatoličavanje Muslimana kao posljedicu ima njihovo ubrzanije iseljavanje u Osmansko Carstvo, te se kritizira postavljeno vjersko vodstvo da ne staje u njihovu zaštitu. Za slab vjerski odgoj, kao jedan od razloga, navodi se činjenica da je u to vrijeme u Bosni i Hercegovini bilo četrdeset mekteba, dok je škola za naobrazbu hodža dar-ul-muallimi, koju je osnovala austrougarska uprava, ne održava nastavu na arapskom i turskom jeziku niti nastavu na islamskih vjerskih predmeta. U nacrtu je izraženo nepovjerenje u austrougarsku upravu, koja je bila katolička monarhija i samim tim ne može jamčiti vjersku ravnopravnost. Više puta u nacrtu se spominje da je Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini favorizirana u odnosu na ostale vjerske organizacije, te da je položaj islama pod kršćanskim državama najgori u Austro-Ugarskoj, u odnosu na položaj u tadašnjoj Bugarskoj, Rumunjskoj, Cipru i Rusiji, dok kontrola države nad vakufskom imovinom predstavlja poseban presedan.⁴⁶

Svoju kritiku politici austrougarskoj uprave prema vjerskim institucijama Muslimana iznio je Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije u predstavnici od 1. srpnja 1907. godine. U toj predstavnici kritizira se sporan način državnog financiranja vjerskih zajednica, prema kojoj je islamska zajednica zakinuta u odnosu na brojnost svojih vjernika u zemlji. Traži se načelo samofinanciranja za islamsku zajednicu i da se po tom pitanju ukine državni nadzor. Navodi se mišljenje da bi princip državnog financiranja bio prikladan kada bi u državi postojao ustav i parlament. U predstavnici vodstvo muslimanskog autonomnog pokreta navodi da zbog policijske, represivne i neustavne organizacije austrougarske uprave financije za vjerske zajednice nisu bile pravilno raspoređene.⁴⁷

Poket Muslimana za vjersko-prosvjetnu i mearifsku autonomiju je završen proglašenjem Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih, vakufskih i mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini od 15. travnja 1909. godine. Cijeli kompromis između Zemaljske vlade

---

⁴⁵ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 191.

⁴⁶ Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 1980, 70. – 71.

⁴⁷ Isto, 212.

i Muslimanske narodne organizacije bio je sadržan u tri odredbe: duhovna kurija izabrat će tri kandidata za mjesto reis-ul-uleme i podnijet će Vladi njihova imena, zatim bi car trebao jednog od trojice imenovati za reis-ul-ulemu, dok će duhovna kurija sastaviti molbu na ime izabranog kandidata, koju će preko austrougarskog veleposlanstva u Carigradu uputiti šejh-ul-islamu radi izdavanja menšure. Sporno pitanje menšure, potvrde izabranog kandidata za reis-ul-ulemu koju izdaje šejh-ul-islam, riješeno je tako što bi se ona dobila od šejh-ul-islama putem austrougarskog diplomatskog predstavništva u Carigradu.⁴⁸

Iako je Zemaljska vlada prihvatila određene zahtjeve vodstva muslimanskog autonomnog pokreta, ipak je zadržala vrhovni nadzor u ključnim vjerskim i vakufskim pitanjima. U članu 6. Štatuta određuje se traženje odobrenja za podizanje novih vakufa istodobno i od vakufsko-mearifskog odbora i od Zemaljske vlade. Prema članu 131., austrougarski car od trojice ponuđenih kandidata imenuje reis-ul-ulemu, dok jednog od dvojice kandidata za upražnjena mjesta u ulema-medžlisu imenuje Zajedničko ministarstvo financija. Kandidate za spomenute funkcije predlaže posebna izborna kurija u Islamskoj zajednici. Prema članu 140., šerijatske suce imenuje Zemaljska vlada prema postojećim zakonskim propisima. Reis-ul-ulema za imenovanog šerijatskog suca sastavlja muraselu, koju podnosi Zemaljskoj vladi, koja zatim muraselu uručuje imenovanom sucu. Prema članovima 132. i 142. svaki kontakt islamskog vjerskog vodstva sa šejh-ul-islamom, bilo u slučaju pribavljanje menšure za imenovanog reis-ul-ulemu ili obraćanje reis-ul-uleme za odluku ili fetvu, vrši se putem austrougarskog diplomatskog predstavništva u Carigradu.⁴⁹

Po pitanju odnosa šerijatskih sudaca i rijaseta, odnosno vjerskog poglavarstva, Zemaljska vlada je prihvatila zahtjev muslimanske opozicije da se omogući veći utjecaj rijaseta prilikom imenovanja šerijatskih sudaca, što je bilo definirano u članu 40. Štatuta.⁵⁰ U tom članu se navodi da pri imenovanju ili premještanju šerijatskih sudaca reis-ul-ulema dodjeljuje sucu muraselu, u kojoj su navedena sva ovlaštenja koja će šerijatski sudac obavljati u ime rijaseta. Opseg tih ovlaštenja trebao bi se ustanoviti naknadnim sporazumom između Zemaljske vlade i rijaseta.⁵¹ Cijelo vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini među muslimanima se primjenjivalo šerijatsko pravo i funkcionirali su šerijatski sudovi. I Ustav iz 1910. godine je u članu 10. propisivao da će se među muslimanima primjenjivati

---

⁴⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 143. – 144.

⁴⁹ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 141. – 149.

⁵⁰ Karčić, *Pitanje primjene*, 1982, 222.

⁵¹ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 148.

šerijatsko pravo na porodične i ženidbene poslove i u nasljeđivanju mulkovnih zemljišta. Daljnje pokušaje reforme šerijatskog sudstva zaustavio je Prvi svjetski rat.⁵²

U političkom smislu, Muslimani u Bosni i Hercegovini su u sastavu Austro-Ugarske Monarhije kao posebna nacionalna i vjerska kategorija i islam je postao dio vjerski izmiješane Monarhije. Od početka okupacije i u vrijeme Benjamina Kallaya postaju glavni politički oslonac Monarhije u Bosni i Hercegovini u sklopu njezine šire politike širenja prema Balkanu. Time su se u političkom smislu nalazili u suprotnosti sa željama srpskih političara kao stalne opozicije austrougarskoj upravi, i odatle se prenosilo u ostala polja. Kao politički oslonac i narodno vodstvo nametnuli su se ekonomski najjači muslimanski begovi, dok je inteligencija bila neznatnog utjecaja. Posljedica te politike se prenosila na ekonomsko područje, gdje su se sukobljavali oko rješenja agrarnog pitanja muslimanski begovi i srpski političari, koji su bili pritisnuti brojnim srpskim seljaštvom u kategoriji neslobodnih seljaka. Statistički gledano, Muslimani su i 1910. godine činili 50,76% gradskog stanovništva, iako im je zbog iseljavanja broj opao u odnosu na 1895. godinu kada su činili su 57,24% stanovništva. Unatoč velikom udjelu, gradsko stanovništvo kod Muslimana nije imalo veliki značaj za politički život kao kod Srba i Hrvata.

S druge strane, zajedničke točke dodira srpskih i muslimanskih autonomnih pokreta bili su pitanja vjere i obrazovanja. Oba naroda su imala određene posvlastice u tim poljima u vrijeme osmanske vladavine i teško im je padala politika kontrole svakog aspekta društvenog života koju su provodile austrougarske vlasti. Monarhija je težila smanjiti utjecaj sultana i srpske države na Muslimane i Srbe u Bosni i Hercegovini, čime je kršila sve odredbe zaključene sa Osmanskim Carstvom u prvim godinama okupacije. Uz ta pitanja dolazila su ona kulturne prirode, npr. korištenje arapskog jezika i pisma, korištenje ćirilice, naziv jezika, upotreba nacionalnog imena. Podjednako su percipirali Katoličku Crkvu i vrhbosansku nadbiskupiju kao povlaštenu. Otpor protiv austrougarske uprave je dva pokreta više približavao nego razdvajao. Ipak, agrarno pitanje bilo je glavni izvor razilaženja između srpskih i muslimanskih političara, posebno nakon aneksije.

Spomenute mjere izazivale su strah kod muslimanskog stanovništva, kao i osjećanje otuđenosti prema Austro-Ugarskoj Monarhiji, koja je za njih bila katolička država, što ih je prisiljavalo na stalno iseljavanje, uzrokujući pad brojnosti kod muslimanskog stanovništva tijekom cijele austrougarske vladavine, stvarajući nemire kod Muslimana, izraženo u slučaju

---

⁵² Durmišević, *Šerijatski sudovi*, 2013, 89.

poкрštavanja Fate Omanović, koji je bio povod za autonomni pokret. Tu su posebnu ulogu imali muslimanski begovi, koji su stalno smatrali da su od okupacije postali ugroženi svi slojevi muslimanskog stanovništva. Ta osjećanja su vladala od početka austrougarske uprave i bila su jedan od uzroka Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine. Na taj način je doživljena austrougarska politika kontrole vjerske zajednice i vakufa, iako je slične mjere primjenjivala i prema ostalim konfesijama u Bosni i Hercegovini. Begovat i muslimansko stanovništvo teško se mirilo s izgubljenim povlasticama iz osmanskog vremena.

Unatoč kontrolom države nad organizacijom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska je zbog političke važnosti Muslimana omogućila normativnom djelatnošću vjerska prava, što je bilo definirano u Istanbulskoj konvenciji iz 1879. godine. Ona je preuzela nadzor nad vjerskom zajednicom i vakufima, dok je šerijatske sudove još 1883. godine uklopila u svoj pravosudni sustav, dajući vjerskim sporovima Muslimana određenu autonomiju. Može se zaključiti da osobna religijska prava Muslimanima austrougarska uprava nije uskraćivala, ali je željela imati potpunu kontrolu nad radom vjerskih institucija, što je provodila kod svih konfesija.

b) Položaj srpskog stanovništva i pravoslavne Crkve

Pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini imala je specifičan razvoj, ponajviše zbog dominacije grčkih vladika fanariota u crkvenoj organizaciji, koji su bili strani srpskom narodu. Zbog toga je ojačao laički element u odnosu na crkveno-hijerarhijski, stvarajući crkveno-školske općine. U slučaju mostarske općine, imućni laici su sebi osigurali posebna prava materijalnim pomaganjem crkve i škole. Ta praksa je bila u suprotnosti kanonskim propisima, koji samo mitropolitima i duhovnoj hijerarhiji daju pravo upravljanja crkvom, njenim imanjima i izborom svećenika.⁵³

Austrougarska uprava je 28. ožujka 1880. godine sklopila konkordat s Carigradskom patrijaršijom, tzv. Aprilsku konvenciju, prema kojoj su joj dodijeljene ovlasti: pravo postavljanja i uklanjanja mitropolita i episkopa u Bosni i Hercegovini, isplaćivanja carigradskom patrijarhu 58 000 zlatnih groša godišnje, pravo ubiranja crkvenih prihoda, a dodjeljivanje redovite plaće episkopima vezujući ih uz državnu vlast. Aprilska konvencija je

---

⁵³ Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, 159.

bila osnovni pravni sporazum koji je definirao položaj pravoslavne crkvene organizacije u Bosni i Hercegovini. Odredbe Aprilske konvencije definirale su novi položaj pravoslavne crkvene organizacije u Bosni i Hercegovini. Suverenitet nad njom praktički je preuzela austrougarska uprava umjesto osmanskog sultana. Plaćanjem godišnjeg iznosa vaseljenskom patrijarhu i dodjeljivanjem plaća mitropolitima i episkopima svjetovno pravo austrougarskog vladara je postalo naglašeno, a Zemaljska vlada je postavila sebe kao jedinog predstavnika pravoslavne Crkve u Bosni i Hercegovini pred Vaseljenskom patrijaršijom. Po Konvenciji je ekumenskom patrijarhu ostalo pravo kanonske formalnosti, svedeno na potvrđivanje mitropolita, koje je imenovala Zemaljska vlada.⁵⁴

Od početka okupacije pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini suprotstavljala se politici miješanja austrougarske uprave u njezine poslove i kršenje autonomije koju je imala za vrijeme osmanske vladavine. Vodstvo pravoslavne crkveno-školskih općina odbijalo je da se podredi Karlovačkoj mitropoliji u Srijemskim Karlovcima, jer bi time bili čvršće vezani uz Monarhiju i izgubili mogućnost uspostavljanja bilo kakvog autonomnog statusa Bosne i Hercegovine, s dugoročnim ciljem priključenja Srbiji. Ta namjera austrougarskih vlasti spriječena je angažmanom vaseljenskog patrijarha.⁵⁵ Na potpisivanje Aprilske konvencije mostarska crkveno-školska općina uložila je protest patrijarhu, navodeći da joj nitko neće imenovati metropolite i ograničavati pravo samouprave iz vremena osmanske vlasti.⁵⁶ U žalbi koju je uputila austrougarskom caru navode se praktične mjere uskraćivanja nacionalnih prava, koje je austrougarska vlast jamčila svojim propisima, među ostalim, korištenje ćirilice od strane činovnika, u sudovima, pošti i žandarmeriji, iako je Zemaljska vlada jamčila naredbom ravnopravnost latinice i ćirilice.⁵⁷ Ćirilica je u to doba postala kulturnim simbolom srpskog nacionalnog pokreta.

U skladu s politikom uprave Benjamina Kallaya prema širenju nacionalnih ideja iz Srbije, Zemaljska vlada je 1882. godine donijela Naredbu u pogledu ustrojstva školskih odbora i predlaganja njihovih zaključaka, a naredbom iz 1892. godine je podvrgnuto je cjelokupno školstvo u Bosni i Hercegovini pod državni nadzor, a izbor udžbenika, školskog programa i učitelja stavljen pod kontrolu. Naredba je istodobno bila usmjerena protiv težnji srpskih crkveno-školskih općina za školskom autonomijom.⁵⁸ Unatoč mjerama Zemaljske

---

⁵⁴ Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine*, 1982, 37. – 38.

⁵⁵ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 71. – 72.

⁵⁶ Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine*, 1982, 95.

⁵⁷ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 72.

⁵⁸ Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine*, 1982, 138.

vlade, pravoslavno konfesionalno školstvo je opstalo do zabrane pravoslavnih škola 1914. godine, zaslugom roditelja učenika koji su novčano pomagali škole preko crkveno-školskih općina.⁵⁹

Težnja crkveno-školskih općina bile su da pored pravoslavnog koriste srpsko ime. Zajedničko ministarstvo financija je naredbom od 5. travnja 1880. godine odredilo da se u službenom kontaktu s pravoslavnim zemaljskim pripadnicima koristi samo naziv *pravoslavni* ili *istočno-pravoslavni*. U kontekstu škola, 1885. godine Zemaljska vlada donijela je naredbu o nazivima općih i vjerskih osnovnih škola. Opće osnovne škole su se nazivale *narodne osnovne škole*, a vjerske prema vjerskoj zajednici koja ih je osnovala, npr. muhamedanska, rimokatolička itd.⁶⁰ Nadzor nad školama austrougarske vlasti pravdale su političkim motivima: strahom od strane agitacije, širenja srpskog nacionalizma i panslavizma.⁶¹

U prvom memorandumu s kraja 1896. godine, podnesenom austrougarskom caru, iznesene su žalbe predstavnika četrnaest crkveno-školskih općina na neravnopravan položaj crkvenih-općina i nacionalnih prava Srba: slobodno korištenje srpskog imena i ćirilice u crkvi i školi, slobodno održavanje crkveno-školskih općinskih skupština i odborskih sjednica bez prethodne prijave vlastima, slobodan izbor svećenika i učitelja, sudjelovanje naroda pri izboru metropolita, slobodno osnivanje srpskih čitaonica, pjevačkih i drugih kulturnih društava.⁶²

Treći memorandum iz 1901. godine sadržavao je proširenje žalbi na neravnopravnost u odnosu na prvi memorandum. U njemu su iznesene dodatne žalbe na nepoštovanje vjerskih sloboda, unatoč deklarativnoj garanciji iz proglasa okupacije i Novopazarske konvencije. Obrazlagana je neravnopravnost pravoslavne Crkve u odnosu na katoličku, koju austrougarska uprava od početka okupacije pomaže moralno i materijalno. Kao prilog tome navoden je podatak da se od okupacije povećao broj katoličkih škola i novina, dok je broj pravoslavnih opadao. Plaćanje mitropolita i dijela svećenstva te materijalno uzdržavanje pravoslavne bogoslovije u Reljevu od strane Zemaljske vlade autori trećeg memoranduma nisu smatrali državnom pomoći, već sredstvom dodatne kontrole austrougarske uprave nad pravoslavnom crkvenom hijerarhijom i svećenstvom.⁶³

---

⁵⁹ Isto, 92. – 93.

⁶⁰ Isto, 127. – 128.

⁶¹ Isto, 100.

⁶² Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo od najstarijih vremena do danas, Izdanje Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 91.

⁶³ Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine*, 1982, 319. – 322.

Autonomna borba za crkveno-školsku autonomiju prepuštena je pregovorima predstavnika crkveno-školskih općina i pravoslavne crkvene hijerarhije. Početkom 1904. godine postignuta je suglasnost o spornim pitanjima, osim o nekim kanonske prirode, poput izbora mitropolita, što je prepušteno odluci vaseljenskog patrijarha. Ona je ta pitanja riješila prema željama austrougarske uprave. Statut je potvrdio austrougarski car Franjo Josip I., čime je stupio na snagu.⁶⁴

Usvojena je većina prijedloga po želji mitropolita, a gotovo je ukinuta crkveno-školska autonomija Srba u Bosni i Hercegovini. Plaće mitropolita, pravoslavnu bogosloviju i materijalne troškove pravoslavne Crkve i dalje je financirala Zemaljska vlada iz svojih sredstava. U pogledu izbora unutar Crkve određeno je da svećenike biraju svećenici, a laike laici. Eparhijski crkveni sudovi smjeli su se sastojati samo od svećenika.⁶⁵ Najvažnija stavka navedena je u II. odredbi Statuta za crkveno-školske općine da se odnos pravoslavnih mitropolita u Bosni i Hercegovini prema vaseljenskom patrijarhu ne mijenja nikako u odnosu na Aprilsku konvenciju iz 1880. godine, a sama konvencija se niti ukida niti mijenja. U III. odredbi priznaje se samouprava Srbima u crkvenim i školskim poslovima, ali pod vrhovnim nadzorom cara i Zemaljske vlade. U odredbi XIX. se priznaje srpski jezik i ćirilica kao službeni poslovni jezik i pismo srpske pravoslavne crkveno-školske uprave. Cijela crkveno-školska autonomija pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini podijeljena je na crkveno-školske općine, čiji su organi bili crkvene skupštine, koji su se dalje dijelili na crkvene odbore.⁶⁶

Spomenuti Štatut za crkveno-školske općine bio je pobjeda austrougarske nepopustljive politike prema zahtjevima srpskog autonomnog pokreta, slično i kod Štatura za vjersko-vakufsku i mearifsku autonomiju, s blagim kompromisom kako se ne bi ozlojedili predvodnici pokreta, ali sa zadržanom vrhovnom kontrolom države nad najvažnijim vjerskim institucijama i dužnosnicima. Najvažnije od svega bilo je da nije ukinuta Aprilska konvencija iz 1880. godine. Svoje ovlasti država je prenijela i na crkveno-školske općine. Iz srpske percepcije može se smatrati uspjehom što pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini nije formalno prekinula veze sa Carigradskom patrijaršijom i podređena Karlovačkoj mitropoliji, iako joj je nametnuta vrhovna kontrola države. Vaseljenski patrijarh dobio je ovlasti kanonske prirode i formalnog odobravanja onoga što je proglasila država, slično kao i kod dobivanja

---

⁶⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 94. - 95.

⁶⁵ Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine*, 1982, 414. – 415.

⁶⁶ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 128. – 129.

menšure od šejh-ul-islama u Carigradu. Isti princip je jednako primijenjen na sve tri vjerske institucije u Bosni i Hercegovini; financiranjem vjerskih dužnosnika i institucija dobiti od njih poslušnike.

U provedbi politike iz matične države Srbi su bili uspješniji od Hrvata, koji su se s druge strane cijelim teritorijem nalazili unutar Austro-Ugarske Monarhije i time lakši za kontrolu političkog djelovanja. Muslimani su u okupacijsko vrijeme bili ili politički pasivni ili suradnici austrougarske uprave, pa su Srbi bili najveća oporba Austro-Ugarskoj. Oporbeni stav se prenosio na agraru politiku uprave i stavove muslimanskog begovata. Taj stav oko agrara bio je posljedica brojnosti srpskih seljaka u kategoriji kmetova. Prema podacima koje je iznijela Mirjana Gross u članku *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, kod Srba je broj neslobodnih seljaka 1910. godine iznosio 61, 4%. Taj spojeni nacionalni i agrarni oporbeni stav naišao je na dosljednu primjenu kod Petra Kočića. Predstavnici Srba u okupacijsko i ustavno vrijeme bili su bogati bankari i trgovci, pa se sa socijalne strane može smatrati da su nacionalnu politiku Srba vodili predstavnici bogatog građanstva.

Ćirilica i korištenje srpskog imena bio je jedan od problema nacionalne i kulturne prirode. Ćirilici je na početku okupacije osiguran ravnopravan tretman, ali je u praksi dosta kršen. Negiranje srpskog imena i potiskivanje ćirilice bilo je intenzivno u vrijeme uprave Benjamina Kallaya i njegove politike interkonfesionalnog bošnjaštva, koja je i bila usmjerena protiv utjecaja iz Srbije. Štatuom za pravoslavne crkveno-školske općine definirano je njezino interno korištenje u crkveno-školskoj upravi zajedno sa srpskim imenom jezika. Ćirilica je kasnije prerasla iz nacionalnog u sklop jezičnog pitanja. Ćirilica je u percepciji Srba bila jedno od obilježja nacionalnog identiteta, koja je kasnije samo komplicirala ionako komplicirano pitanje jezika u Bosni i Hercegovini.

c) Položaj hrvatskog stanovništva i Katoličke Crkve

Položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini u austrougarsko vrijeme bio je opterećen malobrojnošću. Njihova politika nije mogla funkcionirati bez oslonca na hrvatsku politiku u ostatku Monarhije. Hrvatski narod je dočekao okupaciju kao izrazito seljački puk, s malim udjelom trgovaca i obrtnika te bez svjetovne inteligencije, koju su činili jedino franjevci. Iako su Srbi i Hrvati bili u manjini u odnosu na udio gradskog stanovništva kod Muslimana, udio

Hrvata u gradskom stanovništvu je nešto bio veći nego kod Srba. Hrvatsko slobodno seljaštvo je bilo nešto veće u odnosu na kmetstvo, dok je udio kmetova kod Srba bio veći. Hrvatsko katoličko stanovništvo za vrijeme austrougarske imalo je najveći priraštaj, što prirodnim putem, što useljavanjem stranaca katolika iz ostalih dijelova Monarhije.⁶⁷ Hrvati su zbog povećanja brojnosti s odobravanjem gledali na useljavanje činovništva iz ostatka Monarhije koje je dobrim dijelom bilo hrvatsko, iako su najviši činovnički položaji bili u rukama Neslavena. S druge strane, srpski političari smatrali su da je useljavanje stranaca ugrožavanje političkog i ekonomskog razvoja srpskog naroda.⁶⁸

Po pitanju socijalnog položaja prosječni hrvatski seljak imao je podjednake socijalne probleme kao i srpski. Međutim, bilo kakav pokušaj otpora još od prvih godina austrougarske uprave bio je sputavan od strane katoličkog svećenstva, koje je na hrvatsko seljaštvo djelovalo u smislu prihvaćanja austrougarske vlasti i trenutnog stanja. Međutim, najveći dio hrvatskog seljačkog stanovništva bio je otperećen agrarnim odnosima i teško je živio. Zbog djelovanja Crkve ono nije postavljalo agrarne zahtjeve kao srpsko, ali je i kod njega vladalo nezadovoljstvo agrarnim stanjem.⁶⁹ Mogla bi se malobrojnost Hrvata uz djelovanje Katoličke Crkve staviti u dva osnovna razloga političke pasivnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, kao i sporost nacionalnog osvješćivanja.

Nositelji inteligencije kod bosanskohercegovačkih Hrvata bili su franjevci, školovani kod đakovačkog biskupa Josipa Juraja Strossmayera, inspirirani idejom ilirizma. U franjevcima austrougarska uprava nije mogla naći oslonac za svoju politiku kontrole nad svim vjerskim institucijama u Bosni i Hercegovini, pa je stoga s Vatikanom sklopila konkordat o uspostavi redovite crkvene hijerarhije i svjetovnog svećenstva. Novouspostavljeno svjetovno svećenstvo bilo je u stalnom sukobu s franjevcima. Srž sukoba s franjevcima bilo je u težnji vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera da ostvari potpuni crkveni i politički primat nad katolicima u Bosni i Hercegovini, da preuzme od franjevacu župe i da materijalno ojača položaj nadbiskupije i svjetovnog svećenstva. S druge strane, franjevci su imali veliki duhovni utjecaj na katolike u Bosni i Hercegovini zahvaljujući povijesnoj tradiciji i djelovanju.⁷⁰

Sukob franjevacu i redovite crkvene hijerarhije trajao je cijelo vrijeme austrougarske vladavine. S jedne strane franjevci su imali velik duhovni utjecaj na narod zahvaljujući

---

⁶⁷ Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1968, 9. - 11.

⁶⁸ Isto, 11.

⁶⁹ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 83.

⁷⁰ Isto, 11. - 13.

tradiciji dugogodišnjeg djelovanja, dok je svjetovno svećenstvo imalo iza sebe imalo potporu države i jak materijalan položaj. Sličan sukob vladao je i kod Srba između dugogodišnje fanariotske i kasnije od austrougarske uprave postavljene crkvene hijerarhije i crkveno-školskih općina koje su se vremenom praktično osamostalile i bile duhovno bliske narodu. Za katolicizam u Bosni i Hercegovini bila je sretna okolnost što je ušlo u sastav dominantno katoličke monarhije, zbog čega su mu se veze s Vatikanom ojačale, za razliku od pravoslavlja i islama koji su svoja vjerska središta imali u Osmanskom Carstvu. Novi status s novom državom značio je i nove povlastice za Katoličku Crkvu, koje su ostalim dvjema konfesijama bile uskraćene.

U konkordatu Svete Stolice sa Austro-Ugarskom ozakonjeno je financiranje vrhbosanske nadbiskupije, mostarske i banjalučke biskupije od strane austrougarske uprave. Također, u konkordatu papa dopušta caru da imenuje nadbiskupe i biskupe bez traženja papine potvrde.⁷¹ Praktični položaj Katoličke Crkve početkom XX. stoljeća bio je izrazito nadmoćan u odnosu na ostale dvije najbrojnije konfesije u Bosni i Hercegovini, zaslugom vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, čija je službena hijerarhija do 1903. godine stvorila povoljne temelje katoličkoj organizaciji u Bosni i Hercegovini. To je bio razlog što franjevci više nisu mogli biti intelektualni nositelji hrvatske nacionalne ideje. Materijalnom uzdizanju vrhbosanske nadbiskupije pripomogla je činjenica što se austrougarska upravna vlast najviše oslanjala na svjetovne svećenike u odnosu na njoj nepouzdate franjevece.⁷²

Hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini tražile su sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom u okviru Monarhije, a u nekom budućem trenutku i trijalističko uređenje Monarhije, što je posebno u političkom programu isticao vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Hrvatska narodna zajednica u svojim programskim načelima isticala je kao glavni problem malobrojnost Hrvata u Bosni i Hercegovini za veći politički utjecaj, zbog čega je zagovarala interkonfesionalno hrvatstvo.⁷³ Drugi problem hrvatske politike u Bosni i Hercegovini predstavljalo je nacionalno neosvješteno seljaštvo, kod kojeg se proces nacionalnog osvještavanja u odnosu na Srbe i Muslimane najkasnije završio i čije je nacionalno osvješćivanje podrazumijevalo ekonomsku pomoć. Tome politika katoličkog svećenstva sa Stadlerom na čelu nije bila u stanju odgovoriti, za razliku od bogatog

---

⁷¹ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 126. - 127.

⁷² Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 211.

⁷³ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 166. – 167.

građanskog sloja kao ekonomskog oslonca i njezine suradnje s franjevcima kao duhovnog oslonca u vodstvu Hrvatske narodne zajednice.⁷⁴

Pod pritiskom svjetovnog svećenstva, koje još nije imalo čvrste temelje, Stadler je morao istrajati na borbenom klerikalizmu. Srž Stadlerove politike je bila u tome da samo uzidanje katolicizma u odnosu na ostale religije pod pokroviteljstvom austrougarske vlade može svjetovnom svećenstvu osigurati isti položaj kakav je imalo svjetovno svećenstvo u ostalim krajevima Monarhije.⁷⁵ Taj njegov stav proizilazio je iz koncepcija slovenskog biskupa Josipa Mahničā i njegove ideologije konzervativnog klerikalizma.⁷⁶ Ta njegova politička zamisao izazivala je uznemirenost kod ostale dvije etnokonfesije u BiH, a kao posljedicu je imao brojne neugodnosti kod austrougarskih vlasti.

U proglasu Hrvatske narodne zajednice od 25. rujna 1909. godine definiran je politički program stranke, koji je definirao odnos hrvatske politike prema Bosni i Hercegovini i njezinom položaju unutar Austro-Ugarske u okviru blaže liberalno-građanske koncepcije: Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, politička suradnja s Muslimanima, interkonfesionalno hrvatstvo, ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i buduće trijalističko uređenje Monarhije. Zbog svijesti o malobrojnosti traži se ekonomska zaštita i privilegija Hrvata u odnosu na daleko brojnije Srbe pri kupovini zemljišta otvaranju radnji i dućana, ekonomska pomoć hrvatskih trgovaca i obrtnika, te zaštita hrvatskog seljaka iz zapadne Hercegovine u djelatnosti sadnje i proizvodnje duhana, čija je djelatnost u 90% slučajeva.⁷⁷ U dokumentu sa drugog zasjednja središnjeg odbora Hrvatske narodne zajednice u Mostaru u studenome 1908. godine posebno je naglašena obespravljenost hrvatskih seljaka iz zapadne Hercegovine, kojima je proizvodnja duhana glavna djelatnost, na čiju proizvodnju u zemaljski proračun ide devet milijuna kruna čistog dohotka, a zauzvrat se ništa ne poduzima za unapređenje proizvodnje.⁷⁸

Osnivanje Hrvatske narodne zajednice pratila je ekonomska podloga njezinih predvodnika. Nikola Mandić je postao pokretač osnivanja mnogih privrednih institucija, ponajprije banke koja je 1908. godine osnovana kao Hrvatska centralna banka.⁷⁹ Kako je u prethodno u radu spomenuto, bankarstvo u Austro-Ugarskoj je bilo povezano s nacionalnim

---

⁷⁴ Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 225. - 226.

⁷⁵ Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 1968, 24.

⁷⁶ Isto, 20.

⁷⁷ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 132. – 139.

⁷⁸ Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 256.

⁷⁹ Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 1968, 29.

odnosima, pa su bankari iza sebe imali političko-nacionalnu pozadinu. U slučaju Hrvatske narodne zajednice Ivo Pilar i Nikola Mandić bili su politički i ekonomski povezani s kršćanskim socijalistima i velikoaustrijskim krugovima u Beču. S njima su se u Beču sastali u vrijeme aneksije, a Nikola Mandić je njihove naloge izvršavao tako što je osiguravao svojim djelovanjem primat kapitala austrijskih kršćanskih socijalista, kao čelnik Hrvatske centralne banke. I nakon afere ulaska u upravni odbor mađarske Agrarne banke Nikola Mandić je zadržao simpatije velikoaustrijskih krugova s Franzom Ferdinandom na čelu, čiju politiku je dosljedno provodio, izjavivši da je i najmanja želja Franza Ferdinanda za njega zakon. Tako su se predvodnici hrvatskog građanskog pokreta ekonomski i politički povezali sa austrijskim kapitalom, a po potrebi s mađarskim, kako bi mogli oponirati ekonomski jačem nadbiskupu Stadleru. Mandić je kao jednu od mjera poboljšanja stanja hrvatskih seljaka pristupio osnivanju seljačkih zadruga. Potpora franjevacu Mandiću i Hrvatskoj narodnoj zajednici izravno im je osiguravala potporu hrvatskog seljaštva zbog franjevačkog duhovnog utjecaja na njih.⁸⁰ Inače, hrvatska politika bila je slabije povezana sa seljaštvom nego srpska.⁸¹ Treba napomenuti da se hrvatska politika nije izjašnjavala o agrarnom pitanju kako se ne bi sukobila s muslimanskim begovima.

Austrougarska uprava bila je nezadovoljna dotadašnjim radom franjevaca i pokušavala ih nakon okupacije istisnuti iz vodstva Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini. To je bio jedan od razloga uspostave redovite crkvene hijerarhije, a izbor vrhbosanskog nadbiskupa i ostalih biskupa u Bosni i Hercegovini, prema Konkordatu, ovisio je o carevom imenovanju.⁸² Također, jedan od bitnih činjenica o položaju Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini je da je ona od početka okupacije do Stadlerove smrti 1918. godine materijalno ojačala zahvaljujući samom angažmanu Josipa Stadlera. Katolička Crkva bila je materijalno najjača u odnosu na ostale vjerske institucije u zemlji jer su joj Konkordatom bili osigurani solidni prihodi.⁸³

S druge strane, Pilar je u brošuri protiv Stadlera iznio nekoliko misli. Prva je da bi se u vodstvo Hrvata u Bosni i Hercegovini trebali angažirati svi slojevi društva, navodeći da treba prekinuti dotadašnju praksu katoličkog svećenstva kao političkog vodstva Hrvata u BiH. Druga je da su strani faktori postavili Stadlera na nadbiskupski položaj, čime je njegovo postavljanje tumačeno kao želja države, a ne naroda, aludirajući da je on oktroirani, a ne narodni nadbiskup. Treća je da je teološka naobrazba nepogodna za razvoj hrvatskog naroda

---

⁸⁰ Isto, 32. - 37.

⁸¹ Isto, 10.

⁸² Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 97. – 98.

⁸³ Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 65.

kao političkog, a ne konfesionalnog elementa, suprotstavljajući se time borbenom katolicizmu, želeći s jedne strane stvoriti političku svjetovnu misao kod Hrvata, a s druge strane kako bi privukao ostale konfesije u hrvatski politički korpus, ponajprije Muslimane.⁸⁴

Prilikom sporova s nadbiskupom Stadlerom papa Pio X. je uoči izbora za Zemaljski sabor izričito zabranio franjevcima pasivno izborno pravo, iako su dva virilna mjesta bila osigurana redovničkim poglavarima franjevačkog reda, kao i vrhbosanskom nadbiskupu i ostaloj dvojici dijecezanskih biskupa. Hrvatskoj narodnoj zajednici su pripala mjesta u sve tri saborske komisije, gdje su se pobrinuli da budžetska komisija usvoji zaključak da se katoličkim školama dodijele sredstva srazmjerna broju škola i đaka, čime su proveli politiku ekonomskog slabljenja Stadlera, čije su škole bile privilegirane u odnosu na franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom i franjevačku teologiju. To je bio udarac na materijalnu privilegiranost nadbiskupa Stadlera, isusovačke gimnazije i sjemeništa u Travniku i seminara u Sarajevu. Zato je Stadler intervenirao u Vatikanu, odakle je papa poslao svog povjerenika u Bosnu i Hercegovinu, koji je smirio sukobe Hrvatske narodne zajednice i Stadlerove Hrvatske katoličke udruge i uklopio ih u svepravašku organizaciju.⁸⁵

Tri osnovna problema hrvatskog stanovništva bila su malobrojnost, djelovanje franjevaca da se odustane od bilo kakve političke akcije i sporo nacionalno osvješćivanje. Ta tri faktora su djelovala u smjeru da se hrvatska politika gotovo nikako ne angažira u političkom i društvenom životu tadašnje Bosne i Hercegovine. Većinsko hrvatsko agrarno stanovništvo trpjelo je podjednake probleme kao i srpsko, ali su ga spomenuti faktori kočili za bilo kakvom političkom akcijom. Proces osvješćivanja se poklopio i s vremenom Kallayeve uprave i nije mogao izroditi bilo kakav nacionalni pokret.

Čak i u vjerskom smislu katolicizam u Bosni i Hercegovini nije dobio previše. Iako zadržani zbog povijesne tradicije i duhovnog utjecaja na narod, franjevci su u praksi bili često marginalizirani u vjerskom životu Katoličke Crkve, dok se austrougarska uprava pokušavala osloniti na novouspostavljenu vrhbosansku nadbiskupiju koja je franjevcima dugo parirala ekonomskim i društvenim povlasticama. U političkom smislu vrhbosanski nadbiskup Stadler vodio se politikom borbenog klerikalizma s ciljem jačanja katoličanstva na tlu Bosne i Hercegovine, što je dovodilo do nevolja austrougarske vlasti i Katoličku Crkvu zbog uznemirenosti kod Srba i Muslimana koja je ta politika izazivala u praksi. Može se zaključiti

---

⁸⁴ Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 1968, 37.

⁸⁵ Isto, 39. – 44.

da su se vjerske povlastice Katoličke Crkve nakon 1878. godine najviše odnosile na svjetovno svećenstvo.

Kod dva politička pokreta Hrvata u BiH se s jedne strane formirao klerikalni i s druge strane građansko-liberalni. Prvi je vodio nadbiskup jedne od najbogatijih katoličkih nadbiskupija na slavenskom Jugu, dok su s druge strane predvodnici bili doseljenik iz Hrvatske i osnivač sociološke znanosti kod Hrvata Ivo Pilar te Nikola Mandić, bogati trgovac s pozadinom služenja velikaustrijskoj politici i kapitalu. To je pridonosilo da se predvodnici oba pokreta, koja će kasnije prerasti u političke organizacije, nacionalni kriterij stave ispred socijalnog, nemajući sluha za potrebe prosječnog hrvatskog seljaka u agrarnom pitanju, o kojem su prilagođavali svoje stavove potrebama muslimanskog begovata zbog političke suradnje. Politički program s naglaskom na socijalne potrebe hrvatskog seljaka je u Hrvatskoj bio u povojima i do 1918. godine nije imao veći značaj.

Dok broj Srba u BiH nakon 1878. godine ostaje najveći i relativno stagnira, Hrvati u vrijeme austrougarske vladavine se brojčano povećavaju, djelomično prirodnim prirastom, a većim dijelom useljavanjem Hrvata iz ostatka Monarhije, dok su se Muslimani konstantno iseljavali s tendencijom stalnog brojčanog opadanja.

Položaj jezika

Jezično pitanje u vrijeme austrougarske vladavine nije obuhvaćalo lingvističko područje, s obzirom na minimalne jezične razlike među narodima na središnjem južnoslavenskom području. Ono je u doba austrougarske vladavine ulazilo u sferu nacionalne i socijalne ravnopravnosti. Toga su bili svjesni kako domaći političari, tako i austrougarske vlasti. Srž nacionalnog problema jezika bila je službena nominacija jezika, kao i problem ravnopravnosti latinice i ćirilice.⁸⁶ Odmah nakon okupacije, vlasti otvoreno preferiraju latinicu kao pismo nove administracije, najvjerojatnije iz praktičnosti koju im je pružala latinica u odnosu na ćirilicu, kao i to da je upotreba ćirilice bila ograničena samo na srpsko stanovništvo. Zemaljska vlada na početku je izdavala list Bosanskohercegovačke narodne novine na latinici. U osnovnim školama latinici se daje prednost nad ćirilicom. Naredbom Zemaljske vlade od 6. lipnja 1879. godine predviđeno je da se u osnovnim školama prvo uči latinica, a onda ćirilica. Takvo otvoreno potiskivanje ćirilice izaziva otpor Srba, pa Vlada iduće godine odlučuje da uvede ravnopravan status oba pisma. Kallay nije potiskivao ćirilicu iz upotrebe kako ne bi dodatno oštetio Srbe, čiji je nacionalizam bio vezan uz ćirilicu, dok je s druge strane to bio dio taktike da se Srbi postepeno pomire latinicom i odbace je iz upotrebe kako bi se slomio srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini.⁸⁷

Zemaljska vlada je nizom naredbi u razdoblju od 1880. do 1890. godine htjela osigurati ravnopravan status oba pisma, tako da se u školama s pravoslavnom većinom prvo učila ćirilica, a onda latinica. U školama s muslimanskom, katoličkom i židovskom bio je propisan obrnut redosljed. Iste mjere prema konfesionalnoj većini su propisane za knjige, udžbenike i izdavanje svjedodžbi. Tu je primjetna tendencija Zemaljske vlade da se muslimanima nametne latinica kako bi ih udaljili od bilo kakve suradnje sa Srbima.⁸⁸ Zemaljska uprava je odmah na početku stvorila činovnički sloj stranaca, koji je bio duhovno odijeljen od domaćeg stanovništva i zemaljskog jezika i strogo se služio njemačkim jezikom, što je ujedno bilo u sklopu politike austrougarske uprave davanja prvenstva stranim činovnicima, većinom iz neslavenskog govornog područja. Cijelo vrijeme austrougarske vladavine sporna je bila službena nominacija jezika. U Kallayevu doba on se zvao bosanskim

---

⁸⁶ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910. – 1914.)*, ANU BiH, Sarajevo, 1999, 215.

⁸⁷ Kraljačić, *Kalajev režim*, 1982, 201. – 202.

⁸⁸ Isto, 279. – 280.

jezikom u sklopu njegove politike interkonfesionalnog bošnjaštva kako bi tim imenom naglasio autentičnost zamišljene bosanske nacije, približio katolike i pravoslavce muslimanima i u isto vrijeme suzbio nacionalne pokrete iz Hrvatske i Srbije. U doba ministra Buriana 1907. godine jezik je posebnom naredbom nazvan srpsko-hrvatskim, što izaziva protivljenje vodećih muslimanskih političara, videći u tome ignoriranje njihovog identiteta. Kasnije im je dopušteno korištenje naziva bosanski jezik, ali u internoj upotrebi.⁸⁹

Upravi i pravosuđu zemaljskih vlasti bilo je propisano da se u vanjskom kontaktu sa strankama služe *zemaljskim jezikom*, ukoliko ga je strano činovništvo znalo, dok je unutrašnji jezik cijele austrougarske administracije bio njemački. Zemaljski jezik je najviše preovladavao u nižoj, lokalnoj administraciji. U iznimnim slučajevima bila je dopuštena njegova upotreba, najviše u korespondenciji sa institucijama Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Nije bila nikad zakonski jasno određena granica korištenja stranih jezika i zemaljskog. Upotreba jezika bila je prilagođena shodno prilikama i odnosima na južnoslavenskom području. Zemaljska vlada je za zemaljski jezik usvojila Vuk-Daničićev fonetski pravopis i nominalni paritet latinice i ćirilice. Međutim, službena komunikacija na zemaljskom jeziku se odvijala uglavnom na latinici. Zajednički ministar Burian je 1905. godine naredio jednak status oba pisma, vjerojatno u duhu Štatuta za pravoslavne crkveno-školske općine i politike udovoljavanja srpskih zahtjeva.⁹⁰

Žalbe domaćeg stanovništva na forsiranje stranaca u institucijama zemaljske uprave našle su svog izraza u rezoluciji studentske omladine iz 1901. godine. U njoj se, između ostalog, kritizira austrougarska uprava što je u dvadeset godina uprave forsirala strance na činovničkim mjestima i što se nije trudila stvoriti domaći obrazovani kadar za upravu. Kako se navodi, tada je u Bosni i Hercegovini bilo oko 50 ljudi obrazovanih na visokim školama, ali i oni su bili potisnuti od slabo obrazovanog stranog činovništva. Navodi se da je za visoke položaje najvažnije bilo plemićko podrijetlo. Istaknuti je da činovnici, posebno suci, ne znaju jezik jer im je *ispod časti da uče jezik naroda čiji kruh jedu*.⁹¹

Pitanje normiranja jezika, raspravnog jezika i ravnopravnosti latinice i ćirilice nakon aneksije u ustavno vrijeme bilo je definirano u članu 33. Saborskog poslovnog reda: *Raspravni jezik u saboru jest srpsko-hrvatski. Službeni zapisnik, stenografske sjedničke izvještaje kao i sve ostale spise saborske pisarnice namijenjene saboru treba sastaviti u oba*

⁸⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 245. - 255.

⁹⁰ Juzbašić, *Politika i privreda*, 2002, 385. – 396.

⁹¹ Kraljačić, *Kalajev režim*, 1982, 340.

*pisma (latinici i ćirilici).*⁹² Jezično pitanje u Bosni i Hercegovini javljalo se ne samo kao nacionalni i politički, nego je s vremenom postalo i ozbiljan socijalni problem, odnosno problem zapošljavanja stanovnika Bosne i Hercegovine na željeznicama. Bitan sadržaj jezičnog pitanja u Bosni i Hercegovini postaje borba za uvođenje narodnog jezika kao jedinog službenog jezika, a time i za potiskivanje strane birokracije i uvođenje domaćeg stanovništva u administraciju.⁹³ Tome je doprinijela promjena strukture zaposlenih na željeznicama. U vrijeme okupacije broj domaćih radnika na željeznicama je činio jednu petinu, ali su doseljenici iz Monarhije činili 70% zaposlenih na kvalificiranim radnim mjestima. U međuvremenu se taj broj promijenio, pa je domaće stanovništvo činilo jednu trećinu zaposlenih na kvalificiranim radnim mjestima 1914. godine.⁹⁴

Iz saborskih rasprava može se zaključiti da je jezično pitanje imalo više aspekata na koje se prostiralo. Jedno od tih je bilo pitanje upotrebe srpskohrvatskog jezika u unutrašnjoj službi prilikom izglasavanja Zakona o željeznicama 1912. godine. Mandićeva jezična osnova se doticala pitanja službene nominacije jezika, koja je prema njegovoj osnovi trebala biti naziv hrvatski ili srpski jezik, dakle, odvojeni naziv i prvenstvo hrvatskog naziva u službenoj nominaciji. Jezično pitanje se povlačilo i prilikom rasprave i izglasavanja Zakona o upravi i održavanju puteva. Zastupnici su tražili da prometni natpisi budu ispisani na latinici, ćirilici i arapskom pismu, isključujući u natpisima njemački, mađarski i ostale strane jezike. Hrvatski i srpski poslanici su se raspravljali oko prvenstva latinice ili ćirilice, dok je Zemaljska vlada odbacila arapsko pismo. Civilni adlatus Isidor Benko je u saborskoj raspravi odgovorio srpskom poslaniku Šćepanu Grđiću da se Zemaljska vlada zauzima za naziv srpsko-hrvatski jezik i potpunu ravnopravnost ćirilice i latinice, te da odbacuje bilo kakav prijedlog koji bi išao protiv tog principa. Promjene 1912. godine u austrougarskoj upravi bile su posljedice novog vojnog kursa austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini.⁹⁵

Zemaljski poglavar Oskar Potiorek u jeku Skadarske krize i iznimnih mjera dao je upute vlastima da se pridržavaju ravnopravnosti oba pisma kako bi privukao neprijateljski raspoložene Srbe Monarhiji. Pitanje jezika je poglavar Oskar Potiorek uzeo potpuno u svoju nadležnost kako ne bi došlo do nemira. Pod njegovom upravom usvojen je jezični zakon 30. prosinca 1913. godine, koji je ozakonio upotrebu srpskohrvatskog jezika na željeznicama, iako

---

⁹² Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 125.

⁹³ Dževad Juzbašić, *Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 399.

⁹⁴ Ilijas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 373.

⁹⁵ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 245. - 255.

se austrijski dio Monarhije tome protivio.⁹⁶ Zakon je bio kompromis zahtjeva domaćeg stanovništva, želje austrougarskih vlasti da im udovolje u cilju sprečavanja izbijanja nemira i nužnosti korištenja njemačkog jezika na željeznicama u cijeloj Monarhiji zbog njihovoj vojnog značaja. U članu 1. spomenutog Zakona o uređivanju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini navodi se da se u unutrašnjoj službi na željeznicama koristi srpsko-hrvatski u onoj mjeri koliko dopuštaju potrebe austrougarske vojske. U članu 3. se propisuje ravnopravnost latinice i ćirilice i njihova istodobna upotreba u svim službenim objavama, natpisima i pečatima. U članu 4. predviđa se da činovnici koji se trebaju zaposliti u zemaljskoj činovničkoj i željezničkoj službi moraju znati srpsko-hrvatski jezik. Onima koji se trebaju zaposliti ili su već zaposleni određuje se da nauče srpsko-hrvatski jezik za tri godine.⁹⁷

To je dalje konkretizirano u članu 7. Naredbe Zemaljske vlade uz prethodni Zakon o uređenju zvaničnog i nastavnog jezika, u kojem se za kandidate za posao u činovničkoj i željezničkoj službi u Bosni i Hercegovini propisuje polaganje ispita i uvjerenje kao dokaz o poznavanju srpsko-hrvatskog jezika. U članu 2. je predviđena pismena komunikacija s austrijskim i ugarskim institucijama u Monarhiji na njemačkom i mađarskom jeziku, a sa Zemaljskom vladom i institucijama u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji na srpsko-hrvatskom jeziku. U članu 5. je predviđena upotreba njemačkog jezika u unutrašnjoj službi na željeznicama, kako se ne bi oštetili interesi i potrebe vojske, dok bi odredbe za upotrebu srpsko-hrvatskog jezika na željeznicama bile normirane naknadnim propisima zemaljskih željeznica.⁹⁸

Pitanje naziva jezika bilo je plod unutrašnjeg sukoba među tri naroda u Bosni i Hercegovini. Treba napomenuti da je praktična identičnost književnog jezika bio plod književnog i kulturnog rada na štokavskom narječju u tadašnjoj Hrvatskoj i Srbiji, te odluke intelektualne i kulturne elite da se u tim zemljama književni jezik temelji na istom dijalektu, istočnohercegovačkom novoštokavskom ijekavskom narječju, što se prenosilo u Bosnu i Hercegovinu preko hrvatske i srpske jezične politike, koja je teritorijalno cijela bila štokavska. To je bio rezultat ideje jugoslavenstva i panslavizma na širem slavenskom Jugu, što se odrazilo na jezik.

Cjelokupno jezično pitanje u Bosni i Hercegovini rješavalo se prema politici koja se tada vodila. Kao što je spomenuto, jezik je u vrijeme Kallaya nazivan bosanski u sklopu

---

⁹⁶ Juzbašić, *Jezička politika*, 2002, 412. – 413.

⁹⁷ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 1999: 227. – 228.

⁹⁸ Isto, 229. – 230.

njegove politike interkonfesionalnog bošnjaštva i oponiranja Srbiji. Zajednički ministar Burian ga je 1907. godine nazvao srpsko-hrvatskim nakon srpskog autonomnog pokreta, politike Novog kursa u hrvatskim zemljama, Riječke i Zadarske rezolucije i proklamiranog srpsko-hrvatskog jedinstva, Majskog prevrata u Srbiji, povratka Karađorđevića i dolaska radikala na vlast. Jezične mjere Oskara Potioreka bile su rezultat krize zbog Balkanskih ratova i ratne psihoze.

Položaj jezika i pisama u Bosni i Hercegovini u odnosu na njemački i mađarski cijelo vrijeme bio je podijeljen na internu i službenu upotrebu. Domaći jezik različitog naziva bio je dopušten u prilagođenim novinama službenih vlasti te u listovima domaćeg uredništva i izdavaštva, koji su mogli koristiti ćirilicu i latinicu prema želji. U administraciji je činovništvo interno koristilo njemački jezik, a srpskohrvatski prema potrebi i ukoliko ga je znalo. To je bilo i prirodno s obzirom da je već navedeno da su sve veće činovničke položaje imali stranci iz ostatka Monarhije. Zbog vojnog značaja željeznice su bila posebna institucija koju austrougarska vlast nije željela uopće prepustiti domaćem stanovništvu, što je i praktično potvrdila ne navevši u članu 42. Zemaljskog ustava željeznice u opseg rada Sabora. Svako dodjeljivanje prava domaćem stanovništvu, pa tako i davanje većih prava u pitanju jezika, austrougarske vlasti su pravdale kulturnom zaostalošću stanovništva.

Latinica je u službenoj upotrebi austrougarske uprave uvijek imala prednost u odnosu na ćirilicu, što zbog praktičnih razloga, što zbog otpora uvijek oporbenom srpskom nacionalizmu i stalno neprijateljskoj Srbiji. Ćirilica je bila jedna od simbola srpskog nacionalnog identiteta i u praksi je, unatoč zakonski proklamiranoj ravnopravnosti pisama, uvijek bila marginalizirana, često svedena na unutrašnju upotrebu u srpskim listovima, pravoslavnim školama, srpskim kulturnim društvima, a administracija se nije previše trudila službene dopise na domaćem jeziku pisane ćirilicom slati strankama srpske nacionalnosti. Jednakost pisama u službenim proglasima, zakonima i kasnije zapisnicima sjednica Sabora bila je taktična mjera Vlade da potpuno ne gurne Srbe u opoziciju. Sav višedecenijski gnjev je našao odraza u potpunoj zabrani ćirilice u Austro-Ugarskoj nakon izbijanja Prvog svjetskog rata.

Jezično pitanje je postalo socijalna pitanje prilikom zapošljavanja domaćeg stanovništva u administraciji i na željeznicama. Iako se prema Potiorekovim mjerama može steći dojam da je popustio zahtjevima domaćeg stanovništva, on je zakonski dopustio samo njegovu djelomičnu upotrebu uz njemački jezik koji je mora ostati glavni jezik željeznice

zbog vojnih potreba u vrijeme potencijalne ratne krize. Taj zakon bio je veliki ustupak bosanskohercegovačkom stanovništvu jer ta prava nisu uspjeli ostvariti Česi u austrijskom dijelu Monarhije. Njegovo donošenje bilo je plod politike taktiziranja prema domaćim političarima, zadovoljavanja njihovih zahtjeva i otezanje zakonske provedbe s predviđenim rokom od tri godine njegove provedbe.

Dok se jezično pitanje kompliciralo na političkom planu, na socijalnom planu statistički podaci govore o čistoj politizaciji tog problema. Tvrdnje austrougarskih vlasti da je domaće stanovništvo bilo kulturno zaostalo imale su utemeljenost u popisima pismenih, jer je u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1910. godine bilo 88% nepismenih iznad 7 godina. Nepismenost je bila izrazito velika kod Srba i Muslimana, dok je skoro četvrtina Hrvata (22%) bila pismena. Nepismenost kod Srba i Muslimana može se objasniti specifičnošću njihovog konfesionalnog školstva i odnosu prema katoličkoj Monarhiji te dominacijom seoskog stanovništva, posebno kod Srba, a kod Hrvata djelomično zbog obrazovanih useljenika iz Hrvatske, Dalmacije i ostatka Monarhije kojima je država dodjeljivala najviše položaje u upravi i privredi. Naslijeđenu nisku prosvjetnu i kulturnu razinu stanovništva austrougarske vlasti nisu se trudile unaprijediti. Njeno podizanje je bilo prepušteno skromnim mjerama austrougarskih vlasti i inicijativi domaćeg stanovništva. Tome u prilog ide i činjenica da je tada postojao malen broj škola i učenika u njima, kao i spomenuta velika nepismenost.

Pitanje socijalne pravde

a) Agrarno pitanje i položaj seljaka

Agrarna politika austrougarske uprave od početka okupacije izazivala je nezadovoljstvo kod domaćeg stanovništva. Osnovni problem je bio provedba svih osmanskih zakona i propisa o agraru i agrarnim porezima, dok je s druge strane poljoprivreda tih godina bila nerazvijena i uništena tijekom tri godine ustanka. Prikupljanje desetine i trećine se vršilo bez obzira na financijske mogućnosti naroda. Zadržavanje postojećih osmanskih agrarnih odnosa i ukinuće zakupa desetine nije stvorilo snošljivo agrarno stanje, što je bilo jedan od uzroka Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine.⁹⁹

Od početka okupacije vladalo je nezadovoljstvo zadržavanjem osmanske desetine i austrougarskim pretvaranjem tog poreza iz naturalnog u novčani. Svaka reforma naslijeđenih agrarnih odnosa podrazumijevala bi velika financijska sredstva i tu je izvor problema koji nije bio riješen do kraja austrougarske vladavine. Ne samo iz političkih, nego prije svega iz ovih financijskih razloga, bosanskohercegovačka uprava za vrijeme ministra Kallaya odlaže svaki pokušaj reforme agrarnih odnosa. Ukidanje kmetskih odnosa odgađalo se na dugi rok.¹⁰⁰

Austrougarska uprava je svoju normativnu djelatnost po pitanju agrarnih odnosa počela recepiranjem Saferske naredbe, a završila nakon tri desetljeća usvajanjem Zakona o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta u bosanskohercegovačkom Saboru. Prema Saferskoj naredbi, posjednik zemljišta je vlasnik, a osoba koja tu zemlju drži u zakupu je zakupnik i nema na nju vlasničkih prava. Zakupnički status je nasljedan. Posjednik ga ne može otjerati sa zemlje, osim u specifičnim slučajevima. Zemaljska vlada je zaštitila kmetove od zloupotreba veleposjednika tako što je uredila gruntovne knjige 1884. godine i u skladu s Ramazanskim zakonom svaku zemlju pod kmetom upisala u kategoriju mirijske zemlje, osiguravši trajno položaj kmeta.¹⁰¹

---

⁹⁹ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 1958, 83.

¹⁰⁰ Hauptmann, *Privreda i društvo*, 1987, 101.

¹⁰¹ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 49. - 59.

Kao jedan od tanzimatskih zakona koji su našli svoju primjenu u austrougarsko doba bio je Ramazanski zakon iz 1858. godine. Prema njemu su zemljišni posjedi podijeljeni u pet kategorija. Ramazanski zakon oslanjao se na instituciju tapije kao osnovnim instrumentom za dokazivanje i prijenos stvarnih prava na nekretninama. Svoju normativnu potvrdu je Ramazanski zakon dobio u Gruntovničkom zakonu od 1884. godine, kojim su potvrđene institucije osmanskog zemljišnog zakonodavstva. Tim zakonom su se htjele zamijeniti tapije iz osmanske vlasti sa gruntovnim knjigama ili gruntovnicama. Gruntovnički zakon je zadržao osmansku kategorizaciju i pravnu prirodu zemljišta, te ih ugradio u okvire austrijskog sustava gruntovnice.¹⁰²

Austrougarske vlasti su stalno isticale da podjednako štite kmetove i zemljoposjednike. Bila je vođena principom prava privatnog vlasništva na kojem je počivala, što je učinila recepiranjem Saferske naredbe. Recepiranjem Saferske naredbe uprava je priznala postojeće agrarne odnose, ozakonila privatnopravni karakter zemljišnih odnosa pokušavši dati pravnu sigurnost i čifčiji i posjedniku.¹⁰³ Kallayeva administracija nije dirala u zakonske propise Saferske naredbe nego je donosila propise koji se tiču njenog provođenja i postupaka u agrarnim sporovima. Naredbom od 9. siječnja 1883. godine zabranila je diobu kmetskog selišta bez dopuštenja zemljoposjednika, zatim naredbom od 19. srpnja 1891. godine određuje se da su kuće i stambeni objekti koje kmet sagradi nisu njegovo vlasništvo nego pripadaju vlasniku zemlje, čak i u slučaju kmetovog napuštanja posjeda, te naredba od 8. prosinca 1895. godine o agrarnom parničnom postupku, kojom su agrarni sporovi prepušteni u nadležnost upravnih vlasti, tj. sreskim sudovima i sreskim predstojnicima na čelu kao prvoj instanci, dok su nadležnosti u agrarnim sporovima bili lišeni građanski sudovi.¹⁰⁴ Pored političkog značaja muslimanskih zemljoposjednika, zemaljska uprava nije se odlučivala na radikalna načina rješavanja agrarnog pitanja, vođena principom prava privatnog vlasništva, na kojem je počivala, što je kasnije uneseno u Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu¹⁰⁵ u članu 16. o općim građanskim pravima.¹⁰⁶

Određenu liberalizaciju poljoprivrednih poreza sproveo je ministar financija Burian. On je najprije umjesto desetine uveo desetinski paušal, koja je uzimala u obzir troškove proizvodnje i bonitetu zemljišta koji kmet obrađuje. Burianovom poreznom reformom je

---

¹⁰² Mehmed Bečić, *Osmansko tanzimatsko pravo i austrougarski pravni poredak u Bosni i Hercegovini*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici 12, Zenica, 2013, 196. – 201.

¹⁰³ Edin Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914.*, Prilozi, 34, Sarajevo, 2005, 121., 153.

¹⁰⁴ Kraljačić, *Kalajev režim*, 1982, 503. – 504.

¹⁰⁵ Radušić, *Agrarno pitanje*, 2005, 131. - 153.

¹⁰⁶ Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 67.

regulirano davanje trećine kmeta feudalcu. Burian je svojom reformom pazio na ravnotežu da istodobno ne ugrozi položaj muslimanskih feudalaca, a da udovolji interesima kmetova. Tom poreznom reformom regulirani su agrarni porezi, ali se nije diralo u agrarne odnose, koji su bili glavni problem agrarnog pitanja. Ta polovična rješenja su bila povod daljnjem zaoštavanju nacionalnih sukoba u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁷

Vodstvo Muslimanske narodne organizacije povezalo je vjersko-školska pitanja Muslimana sa agrarnim pitanjem. To je definirano u pozivu upućenom muslimanskim prvacima na sastanak krajem 1906. godine u Slavonskom Brodu. Uzrok tome je što je muslimanski begovat preuzeo vodstvo pokreta. Njihove kritike prema pitanju agrara su se sastojale u tome što su zemljišni posjedi sa statusom mulka (privatnog posjeda) pod austrougarskom upravom dobili status državne zemlje i tako zavodeni u gruntovne knjige. Gruntovnički zakon iz 1884. godine je oštetiio zemljoposjednike. U dokumentu je osuđena praksa austrougarske vlasti naseljavanja stranih kolonista, čime je bilo oštećeno domaće stanovništvo koje je oskudijevalo zemljom.¹⁰⁸ Srpski poslanici u Saboru, poput Šćepana Grđića, smatrali su austrougarsku politiku naseljavanja kolonista proračunatom politikom jer su bili naseljavani u krajevima s većinskim srpskim stanovništvom, koje je bilo faktor nestabilnosti, s ciljem da se minimalizira utjecaj srpskog stanovništva kao najbrojnijeg i oporbenog.¹⁰⁹ Kritizira se neprovođenje Saferske naredbe, a uvođenje paušalizirane desetine ocjenjuje se kao izravan napad na prihode i život zemljoposjednika, te se upozorava na sve veće zaoštavanje odnosa kmetova i aga.¹¹⁰

U Memorandumu zaključenom na tom zasjedanju muslimansko vodstvo izrazilo je mišljenje da desetinski paušal pruža priliku kmetovima da učine sve što mogu da uskrate vlasniku zemlje njegova prava. Inzistira se na članu 12. Saferske naredbe, prema kojem bi se trebalo regulirati sklapanje čiflučkih ugovora kako bi se uklonila pomisao da paušaliziranje desetine znači prelazak vlasništva zemljišta u ruke kmeta. U Memorandumu se njegovi potpisnici pozivaju na svoja zajamčena prava da uklone kmeta sa zemljišnog posjeda ukoliko ne bude ispunjavao svoje obveze.¹¹¹

---

¹⁰⁷ Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878 – 1918)*, GDIBiH, Godina XIX, Sarajevo, 1973, 84. – 86.

¹⁰⁸ Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 1980, 193.

¹⁰⁹ Amila Kasumović, *Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici u: Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive* (zbornik radova), Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2015, 82. – 83.

¹¹⁰ Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 1980, 193.

¹¹¹ Isto, 199.

Rasprave o agrarnom pitanju u Bosanskom saboru proizilazile su iz različitog tumačenja Saferske naredbe. Muslimanski poslanici i sve muslimanske političke grupacije su prema terminima *zakupac* i *zakupnik* za *kmeta* i *zakupnički odnos*, reguliranog putem međusobnog ugovora, tumačili odnos kmeta i age kao privatnopravni, a ne javnopravni odnos, i shodno tome, otkup kmetovskih selišta se ne može izvršiti bez kmetovog sporazuma sa agom, što podrazumijeva fakultativni otkup selišta, a ne obligatni. Srpski poslanici su, ostajući na načelima dobrovoljnog otkupa zbog mira s Muslimanima, ponudili u Saboru projekt agrarnog zakona prema kojem se osigurava stalnost kmeta na posjedu, aga ga ne bi mogao otjerati i kmet bi imao pravo prečeg otkupa zemljišta na kojem je zakupac. Cilj muslimanske politike je bio zaštititi dotadašnji položaj muslimanskih veleposjednika, na čijem su čelu bili, a sa srpske strane je vladala tendencija da se osigura bolji položaj srpskih seljaka, kojih je među neslobodnim seljacima i kmetovima bilo najviše.¹¹² Radikalan stav Petra Kočića i srpskih poslanika iz njegove grupe *Otađbina* bio je da je zemlja seljaka davanjem trećine i desetine već davno otplaćena i preplaćena. On i Živko Nježić su u saborskim raspravama otkrili način provođenja obligatnog otkupa. Proveo bi se dodjeljivanjem zemlje seljacima bez naknade, bez nužnog oduzimanja zemlje veleposjednicima, koji bi morali prodati kmetska selišta koje bi im kmetovi otplatili uz pomoć državnog zajma. Zajam bi seljaci otplatili preko povećane potrošnje i neizravnih poreza s obzirom na njihovu brojčanost. Kočić je smatrao da bi fakultativnim otkupom seljaci zbog prezaduženosti prilikom prve nerodne godine spali na prosjački štap. Upozoravao je na pojavu špekulanata i zelenaša uspoređujući ih sa crnim vranama i gavranima koji bi gulili kožu i s kmeta i s age.¹¹³

Muslimanski veleposjednici su svoje ekonomske težnje ispoljili u nacrtu Agrarnih ustanova, koju su podnijeli Vladi na razmatranje. Oni su inzistirali na strogoj primjeni osmanskih zemljišnih zakona kako bi zaštitili svoj posjed, imali veću kontrolu nad zemljištem i kmetom, te su u svoj begluk htjeli uzeti što više dijelova čiflučkog zemljišta.¹¹⁴ Muslimanski poslanici su htjeli da se agrarno pitanje shvati u što užem obliku i da se svede na čisto reguliranje odnosa između zemljoposjednika i zakupnika. Srpski poslanici su, pak, smatrali da sve što spada pod *narodnu privredu* je dio agrarnog pitanja. Oni su podrazumijevali agrarno pitanje u užem smislu, to jest, pitanje odnosa age i zakupnika na čifluku i dodatna agrarna

---

¹¹² Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 238. – 248.

¹¹³ Radušić, *Agrarno pitanje*, 2005, 132., 136.

¹¹⁴ Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 1980, 335.

pitanja, poput pitanja šuma, mera, baltaluka, servituskog prava, pitanje dodjele zemlje i strane kolonizacije.¹¹⁵

Način rješavanja agrarnog pitanja nakon donošenja Ustava iz 1910. godine nagovijestio je austrougarski car u svom ručnom pismu ministru baronu Burianu od 18. veljače 1910. godine, u kojem u formi dobrih želja daje zadatak Zemaljskoj vladi da radi na dobrovoljnom otkupu kmetova dodjeljivanjem bankovnih zajmova u punom iznosu otkupa koje bi trebali provoditi posebni organi austrougarske uprave.¹¹⁶ Zakonom o fakultativnom otkupu, koji je usvojio Sabor 5. travnja 1911. godine, država je u svoje ruke putem povoljnijih kredita preuzela vođenje procesa otkupa kmetova. Tu su se prožimali interesi banaka iz ostatka Monarhije, koji su u kreditiranju seljaka vidjeli mogućnost zarade. Međutim, taj zakon je zapravo štitiio prava i interese feudalaca i odgovarao je postojećim odnosima u zemlji.¹¹⁷ Nakon izglasavanja spomenutog zakona proces otkupljivanja je značajno ubrzan. Zajedno s kmetskim selištem zemljoposjednici su prodavali begluke. Proces otkupa bio je najintenzivniji 1912. godine, da bi iduće godine bio usporen, a 1914. godine znatno opao zbog izbivanja Prvog svjetskog rata. S druge strane, fakultativni otkup je davao muslimanskoj zemljoposjedničkoj eliti da zadrži bogatstvo i uz njega političku moć, a pri tome je jačalo njihovo povjerenje prema Monarhiji.¹¹⁸

Za postizanje ravnopravnijeg položaja narodnosti u Bosni i Hercegovini nisu se poduzimale nikakve djelotvornije mjere. Naslijeđeni agrarni odnosu nastavili su se u austrougarsko vrijeme. Privilegiran položaj u poljoprivredi imali su zemljoposjednici koji su većinom bili Muslimani. Oni su u ukupnom broju činili 85% zemljoposjednika, dok su Hrvati i Srbi činili 94% kmetova, što stvaralo mogućnosti potencijalnih međunacionalnih sukoba. Austrougarska uprava je rješavala agrarno pitanje prema svojim političkim potrebama, ali i vođena činjenicom nedostatka finansijskih sredstava, zbog čega je od prvih godina okupacije praktično provodila dobrovoljni otkup. Oslanjanje na muslimanski begovat počeo je u vrijeme Kallayeve uprave koji je uviđao da srpski seljaci uz obligatno rješenje agrarnog pitanja po uzoru na susjednu Srbiju teže ujedinjenju s njom. On nije mogao iznaći sredstava za bilo kakav državni poticaj bržem otkupu, pa su ga i finansijske okolnosti prisilile na tu politiku. Uz to, uprava je strahovala od velikih nemira u društvu u slučaju obligatnog rješenja i

---

¹¹⁵ Radušić, *Agrarno pitanje*, 2005, 127.

¹¹⁶ Todor Kruševac, *Seljački pokret - štrajk u Bosni 1910. godine* u: Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat, Posebna izdanja SANU, Knjiga 61, Naučno delo, Beograd, 1967, 380.

¹¹⁷ Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 1973, 91. – 92.

¹¹⁸ Radušić, *Agrarno pitanje*, 2005, 146. – 147.

poremećaja nacionalne strukture u zemlji. Postojao je strah da se zemljišni posjednici pri dobivanju novca od otkupa ne osiromaše i pretvore u proleterijat. Time bi muslimanski begovat ostao bez ekonomske osnove, a vlast politički oslonac.

Recepiranjem Saferske naredbe austrougarska uprava je priznala dotadašnje osmanske agrarne odnose i ozakonila privatnopravni karakter zemljišnih odnosa, što je praktično podrazumijevalo dobrovoljni otkup. U praksi je austrougarska uprava dosta prije Zakona o fakultativnom otkupu iz 1911. godine provodila dobrovoljni otkup zemlje. Na optužbe da nije sposobna riješiti agrarno pitanje predstavnici austrougarskih vlasti, poput ministra Buriana, pravdali su se da problem nije u agrarnim zakonima, već u lošoj primjeni zakona i zloupotrebi prava od strane aga i begova, smatrajući da su recepiranjem Saferske naredbe obje strane zadovoljene. Mjere austrougarske uprave u agraru bile su polovične, zbog čega nije bila sposobna riješiti problem niti unaprijediti poljoprivredu, iako se na to obavezala na Berlinskom kongresu kada je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu.

b) Pitanje ravnopravnosti radnika

Od 1890-ih industrijalizacija u Bosni i Hercegovini bila je u velikom zamahu. Država je štitila vlastite interese i interese stranog privatnog kapitala. Radni odnosi, osim rudarstva i metalurgije, nisu bili regulirani zakonom. Radništvo je bilo zakonski nezaštićeno, neorganizirano i izloženo neograničenoj eksploataciji, na koju su od 1890-ih počeli reagirati spontanim, a ponekad i organiziranim otporom. Dolazak stranih sezonskih radnika, kojima su dodjeljivane visoke nadnice, stvarao je kod domaćih radnika konkurenciju na tržištu radne snage, što je uzrokovalo povremene sukobe i nezadovoljstva.¹¹⁹

Od početka XX. stoljeća na položaj radnika su djelovale političke i ekonomske promjene. Političke promjene na Balkanu su bile uzrokovane aneksionom krizom i balkanskim ratovima. Ekonomske promjene su obilježile dvije svjetske ekonomske krize 1900. – 1903. i 1907. – 1910. godine te stalan porast cijena životnih namirnica, stanarina i radničkih nadnica. Nagli porast životnih namirnica je bio uzrokovan sušom i slabim prinosom 1904. godine i doveo je do radničkih nemira, čija je kulminacija bila izbijanje radničkih štrajkova u svibnju 1906. godine, u tzv. Majskim štrajkovima. Zahtjevi, koji su bili

---

¹¹⁹ Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 1980, 207. – 210.

postavljeni u tim štrajkovima, bila su pitanja socijalnog položaja radnika, te su varirali od vrste zanimanja. Zajednički zahtjevi svih radnika bili su očuvanje i afirmacija ozakonjenog kolektivnog radničkog ugovora, povećanje nadnica, skraćenje radnog vremena, poboljšanje radnih uvjeta, uvođenje minimalne najamnine i plaćanje prekovremenog rada.¹²⁰ Majski štrajkovi bili su prekretnica u pogledu radničkog pitanja i predstavljaju početak radničkih štrajkova i organizacija. Zajednička težnja svih radnika u Majskim štrajkovima bila je želja za emancipacijom, u čemu ih je ograničavao austrougarski ekonomski i politički sustav.¹²¹

Nakon generalnih štrajkova u svibnju 1906. godine Zemaljska vlada počela se intenzivnije baviti socijalnim pitanjem radnika. Zakonodavstvo o socijalnim pravima radnika bilo je u nadležnosti institucija austrijskog dijela Monarhije, koji su se ugledali na Bismarckove zakone o radništvu. Zakonodavstvo o radnicima kakvo je postojalo u oba dijela Monarhije moglo se djelomično primijeniti na Bosnu i Hercegovinu zbog kulturne i privredne zaostalosti. Sabor nije mogao pretresati niti donijeti zakon o osiguranju radnika u slučaju nezgode. Iako je 1910. godine u Saboru izrađen nacrt radničkog zakona, o tome se ipak raspravljalo u Obrtničkoj i trgovačkoj komori u Bosni i Hercegovini 1911. godine između industrijalaca i predstavnika radnika. Na tom raspravljanju postignuta je suglasnost da radionice iznad petnaest zaposlenih radnika trebaju uplaćivati doprinose za slučaj nesreće radnika na poslu. Sabor se s obzirom na svoj socijalni sastav i ulogu inteligencije više brinuo o socijalnim pitanjima uposlenih u nižim organima zemaljske službe i njegovog pomoćnog osoblja te o socijalnom statusu učitelja.¹²²

Na ustavnoj anketi Đuro Džamoja je tražio da se stvori radnička kurija s dva mandata. Hrvatski političari su htjeli radnike katoličke vjeroispovijesti odvratiti od programa Socijaldemokratske stranke u pogledu radničkog pitanja zbog ideološke suprotstavljenosti. Na prijedloge oko pitanja radnika, koje su predložili hrvatski političari iz obje stranke na ustavnoj anketi, Zemaljska vlada se nije osvrnula.¹²³ Među poslovima koji su spadali u zakonodavnu djelatnost Sabora u 13. odredbi 42. člana Zemaljskog ustava navode se: *Ustanove općeg*

---

¹²⁰ Isto, 218.

¹²¹ Isto, 293.

¹²² Dževad Juzbašić, *Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 342. – 344.

¹²³ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 211.

*dobra, obezbjeđivanje u bolesti i nesreći, osiguranja u starosti i staranje za radništvo, sirotinju itd. kao i svi drugi socijalni i politički poslovi.*¹²⁴

Međutim, pitanje radnika nalazilo se u većini slučajeva na margini saborskih rasprava. Tek povremeno je radničko pitanje privlačilo veću pažnju saborskih političara, a da pri tome nijedna od saborskih frakcija nije u prvi plan stavila poboljšanje socijalnog položaja radnika. Radničko pitanje povlačilo je za sobom i pitanje radnika određene nacionalnosti. Srpski poslanici su obraćali pažnju na položaj domaćih radnika u šumarstvu, koji su bili većinom Srbi, siromašni seljaci i njihovi birači u trećoj seoskoj kuriji. S druge strane, hrvatski poslanici posebno su ukazivali na prilike u erarnim preduzećima u kojima su hrvatski i radnici katoličke vjere bili osobito brojni. Neravnopravni položaj domaće industrije i kapitala prema onom iz ostalih dijelova Monarhije odražavao se i na položaj radnika u Bosni i Hercegovini. Poslanici u Saboru podnijeli su niz interpelacija Vladi koji su se odnosili na zapošljavanje i tretman domaćih radnika u državnim poduzećima i poduzećima stranih kapitalista. Pri tome su više ukazivali na diskriminaciju i nepovoljan tretman domaćih u odnosu na strane radnike nego što su ulazili u stvarni socijalni položaj radnika. Saborski poslanici su smatrali da je neopravdano nepovjerenje prema domaćim radnicima, a ne njihova nesposobnost i nedostatak kvalifikacija, glavni razlog za diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i slabijeg plaćanja. Predstavnici Zemaljske vlade su odgovarali da domaći radnik nije industrijski radnik, već je u prvom redu poljoprivrednik koji napušta radno mjesto i odlazi na selo kada počnu poljoprivredni radovi. Smatrali su da domaća poduzeća zapošljavaju strane radnike jer domaći radnici za neke poslove nisu bili osposobljeni. Jedini radnik koji je ušao u Bosanskohercegovački sabor bio je Petar Mrljić, rudarski radnik iz Vareša, izabran na listi Hrvatske katoličke udruge. On je ujedno bio i jedini radnik kojeg su građanske političke stranke kandidirale. On je govorio u budžetskoj debati 1910. godine o radničkom pitanju, osobito naglašavajući nepovoljan položaj radnika u erarnim preduzećima i privilegiran tretman stranih radnika. Mrljić je osudio postojeći izborni sustav smatrajući ga *atentatom na radni narod*. Većinom glasova Sabor je odbio Mrljićevu rezoluciju o uvođenju radničke kurije. Radničko pitanje je Socijaldemokratska stranka preko Petra Kočića i grupe *Otadžbina* unosila u Sabor, prema čijem je diktatu Kočić postavljao pitanja Vladi o položaju radnika.¹²⁵

Hrvatski građanski političari i katolički klerikalni krugovi znatno su više pažnje posvetili radničkom pokretu nego što je to bio slučaj kod srpskih i muslimanskih političkih i

---

¹²⁴ Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 78.

¹²⁵ Juzbašić, *Radničko pitanje*, 2002, 334. – 341.

vjerskih faktora. To je zahvaljujući specifičnosti političkih, društvenih i kulturnih prilika kod bosanskohercegovačkih Hrvata. S obzirom na ideološku suprotstavljenost u odnosu na klerikalizam, glasnik Josipa Stadlera *Hrvatski dnevnik* napadao je socijalističku ideju kao djelo srpske propagande. Nakon generalnog štrajka u svibnju 1906. godine pristupilo se stvaranju organizacije Hrvata radnika. S druge strane, Hrvatska narodna zajednica je pokrenula list *Hrvatska radnička obrana*, koja je izlazila u Mostaru pod uredništvom Đure Džamoje, izražavajući u njemu slična programska načela kao klerikalna organizacija prema razvoju sindikanog i radničkog pokreta.¹²⁶

Stadlerova klerikalna Hrvatska katolička udruga je djelovala na radnike na tri načina: preko hrvatskih radničkih udruga i Matice radnika, školovanjem i utjecajem na učenike različitih radničkih zanimanja, te katoličkom propagandom s ciljem odgoja u katoličkom duhu i suzbijanja utjecaja bilo kakavih učenja i ideja suprotnim katoličanstvu. U svim velikim gradovima s razvijenom industrijom bila su osnovana društva radnika, a učenici su bili školovani uz pomoć stipendija Napretka.¹²⁷

Doba austrougarske vladavine obilježeno je doseljavanjem stranaca iz ostatka Monarhije kojih je prema popisu iz 1910. godine bilo 6% u ukupnom broj stanovništva. Bili su zaposleni na svim važnijim položajima u upravi i privredi. To je proizilazilo iz razloga jer su bili kvalificirani radnici i stručnjaci u tvornicama smještenim u gradovima i industrijskim središtima. S druge strane, zbog nepostojanja kontinuiteta industrije prije 1878. godine domaćih radnika nije bilo i oni su najčešće radili kao nekvalificirani radnici, a prvi put su se pojavili na prvim investicijama austrougarske uprave oko izgradnje željeznica. S obzirom na dominantno agrarno stanovništvo, domaći radnici sa sela najviše su bili zapošljavani kao nekvalificirani radnici u industrijama izvan gradskih sredina, drvoprerađivačkoj industriji i u rudarstvu. Navedene industrije zapošljavale su najveći broj domaćih radnika od viška agrarnog stanovništva. Do 1914. godine porastao je broj domaćih radnika, kada su stranih radnika u ukupnom broju bilo 15%.

---

¹²⁶ Đaković, *Političke organizacije*, 1985, 224. – 225.

¹²⁷ Isto, 332.

Normativna i praktična ravnopravnost u ustavnom razdoblju

U proglasu aneksije, austrougarski car obećao je stanovništvu Bosne i Hercegovine jednaka prava pred zakonom, jednaka zaštita svih vjeroispovijesti, jezika i nacionalne svojstvenosti; *sva ova dobra uživat ćete u punoj mjeri*.¹²⁸ U popratnom pismu proglasu aneksije car obećava ustavnost i građanske slobode, čime je pravdao čin aneksije, *ali u takvom obliku koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni red*.¹²⁹ Tu misao je konkretizirao civilni adlatus Benko izjavivši na ustavnoj anketi da zastupljenost mora biti što vjerniji odraz nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika, najavivši time konfesionalnu i kurijalnu podjelu izbornog sustava. U njegovu nadležnost spadali bi pravo nadzora nad upravom, pravo zakonodavstva i općenito svi predmeti oko uprave i sudstva u svim poslovima koji se tiču Bosne i Hercegovine. Iz njegove nadležnosti bili bi izuzeti zajednički poslovi koji su prema Zakonu o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine spadali u zajedničke poslove oba dijela Monarhije. Ti zajednički poslovi mogli bi se podijeliti u dvije skupine: diplomatsko-vojni i carinsko-monopolni. U nadležnosti Sabora bilo bi odobravanje godišnjeg proračuna i financijski poslovi koji bi se ticali Bosne i Hercegovine. U zakonodavnu djelatnost Sabora bi spadalo bi sudstvo, krivično i zakonodavno pravo, te zakonodavstvo raznih grana privrede, a za svaki zaključeni zakonski prijedlog trebala bi prethodna potvrda austrougarskog cara. To su bili osnovni principi koje je austrougarska vlast zamislila za budući Ustav i djelokrug Sabora, i oni će kao takvi biti u manje-više izmjenjenom obliku uneseni u završni nacrt Ustava.¹³⁰

Treba imati u vidu da je i u ustavnom razdoblju ostalo apsolutno pravo vladara da sam izdaje zakone, odnosno naredbe sa zakonskom snagom u svim pitanjima koji se tiču Bosne i Hercegovine, a koja nisu u Zemaljskom ustavu bila označena da spadaju u djelokrug Sabora ili nisu bila rezervirana za austrijski i ugarski parlament.¹³¹

Na ustavnoj anketi članovi Srpske narodne organizacije izražavali su želju za autonomijom Bosne i Hercegovine, koja bi osigurala punu ravnopravnost njezinih stanovnika. Kritizirali su predviđeni izborni red, kojim se smanjuje utjecaj većinskog srpskog

---

¹²⁸ Zovko, *Studije o pravnoj povijesti*, 2007, 140.

¹²⁹ Hamdija Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X, 1959, 52.

¹³⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 204. – 205.

¹³¹ Dževad Juzbašić, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BiH, Sarajevo, 2002, 357. – 358.

pravoslavnog stanovništva, te nemogućnost upravljanja vanjskom politikom i vojskom. Predstavnici Muslimanske narodne organizacije nisu sudjelovali na anketi, a u svom listu *Musavat* objavljivali su niz članaka u kojima su iznosili svoj politički plan, prema kojem je preduvjet pravog ustavnog stanja u Bosni i Hercegovini suradnja s narodom i njegovim predstavnicima. Muslimanska napredna stranka je tražila u programu od sedam točaka ukidanje zabrane vjerske propagande, a zatim ekonomsku i financijsku samostalnost budućeg Sabora: odlučivanje o zemaljskom proračunu, o izravnim i neizravnim porezima, o pitanju željeznica u okviru granica zemlje, smatrajući izuzimanje ovog prava iz nadležnosti Sabora kolonijalnim statusom Bosne i Hercegovine. Dalje su tražili ostvarenje punog parlamentarizma, odnosno Saboru odgovornu vladu. Civilni adlatus Benko je po tom pitanju obećao instituciju Zemaljskog savjeta, koju je Muslimanska narodna organizacija smatrao iluzornom.¹³²

Predstavnici Muslimanske napredne stranke posebno su inzistirali na posebnom kurijalnom statusu i ustavnoj zaštiti muslimanskih veleposjednika, a u svom ustavnom programu tražili su zaštitu imovine i održavanje agrarnih odnosa u duhu ozakonjene Saferske naredbe. Po tom pitanju došli su u sukob sa srpskim predstavnikom Lazarom Dimitrijevićem, koji je tražio rješenje agrarnih pitanja putem plebiscita, što je civilni adlatus Benko odbio.¹³³ Lazar Dimitrijević je kritizirao kurijalni izborni sustav i tražio opće pravo glasa za sve, što bi bilo u interesu Srba, ali ne po volji Hrvata. Taj prijedlog je također odbijen od strane Zemaljske vlade.¹³⁴

Hrvatski predstavnici su pozdravili aneksiju i u njoj izrazili viđenje da je to korak naprijed prema ujedinjenju Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama u Monarhiji. Svjesni malobrojnosti, oni su tražili da se Hrvatima osigura šesnaest mandata u okviru seoske i gradske kurije, s obzirom da bi Hrvati trebali preovladati u kuriji inteligencije. Hrvatska narodna zajednica nije imala određen stav o agrarnom pitanju. Ali kako je to bilo krucijalno pitanje, oni su u predstavi izrazili stav da se ono ne može riješiti bez sporazuma age i kmeta, dakle, za fakultativni otkup posjeda.¹³⁵

U isto vrijeme predstavnici austrijske i ugarske vlade razmatrali su nacrt Ustava za Bosnu i Hercegovinu. Veliku rezervu je austrijska vlada pokazala prema ustavnoj odredbi da

---

¹³² Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 205. – 207.

¹³³ Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda*, 1959, 66.

¹³⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 209.

¹³⁵ Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda*, 1959, 67. – 68.

će se prema muslimanima primjenjivati šerijatsko pravo na ženidbene i obiteljske poslove te na nasljedstvo u mulku. Na kraju je određeno u članu 10. Muslimanima određene privilegije u pitanju internog islamskog bračnog i nasljednog prava, želeći time zadržati imovinsko-pravne sporove u državnoj ingerenciji.¹³⁶ Bez rasprave je primljen Redlichov prijedlog o jeziku, pa je prvobitna odredba garancije zemaljskim pripadnicima *narodne osobine i jezika* zamijenjena odredbom da se zemaljskim pripadnicima jamči *čuvanje narodne osobine i jezika* u 11. članu.¹³⁷ Suspenzija Ustava u izvanrednim okolnostima i na neodređeno vrijeme bila je, prema mišljenju austrijskog pravnika Redlicha, u suprotnosti s duhom jednog ustava, pa je austrijska vlada tražila da se ta odredba ukloni zajedno sa spomenom vladara u njoj, a umjesto njega zavođenje izuzetnih mjera je prepušteno Zemaljskoj vladi *po Previšnjem ovlaštenju* u članu 20, što je značilo ublažavanje prvotnog apsolutističkog tona i prepuštanje tih mjera lokalnoj upravi. Ipak, u Ustavu i dalje nije bilo garancija koje bi spriječile zloupotrebe prilikom zavođenja izuzetnih mjera.¹³⁸

U istom smislu s austrijske strane je prigovoreno što je u nacrtu Ustava navedeno da Sabor ima pravo kontrole djelatnosti Zemaljske vlade, a ne može ju pozvati na odgovornost. Ta odredba je na austrijski zahtjev ispuštena. Austrijska vlada je izbjegavala unositi odredbe koje bi omogućile Saboru izmjenu Ustava. Stoga je zaključeno da Ustav može izmijeniti samo austrougarski vladar.¹³⁹ U ustavnim odredbama o vojsci ministar rata Schönaich predložio je da se u Ustav unese odredba da izdaci proračuna za carske i kraljevske bosanskohercegovačke čete i vojničke zavode nisu predmet raspravljanja u Saboru, a isto je vrijedilo za stavke proračuna za poslove koji su bili uređeni od oba dijela Monarhije zajedničkim sporazumom.¹⁴⁰ Ista distinkcija je postojala početkom okupacije u Zakonu o zajedničkom upravljanju prema kojem su bosanskohercegovački poslovi bili prepušteni troškovima zemaljske uprave s principom samofinanciranja, dok su poslove od značaja za cijelu Monarhiju austrijska i ugarska vlada financirale iz svojih sredstava.

Primjedbe ugarske vlade bile su državnopravnog karaktera, s ciljem da se terminološki i državnopravno izbací svaka dilema oko dualnog karaktera Monarhije. Ona je bila protiv da se Bosna i Hercegovina uvede u carinsku i trgovačku konferenciju. Tražila je da zakonski nacrti i prije podnošenja i nakon usvajanja u Saboru moraju imati suglasnost austrijske i

---

¹³⁶ Dževad Juzbašić, *Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu*, ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak 38, Sarajevo, 2009, 207.

¹³⁷ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 1999, 57.

¹³⁸ Juzbašić, *Aneksija i problemi*, 2009, 208. – 209.

¹³⁹ Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 71. – 72.

¹⁴⁰ Juzbašić, *Aneksija i problemi*, 2009, 210.

ugarske vlade, iako je prvotni nacrt predviđao suglasnost nakon usvajanja, a prije predaje caru na odobrenje. Austrijski pravници su bili skeptični jer je zahtjev prevazilazio djelokrug oba dijela Monarhije predviđenih zakonima iz 1880. godine. Na kraju je usvojen ugarski prijedlog, ali s ograničenjem prethodne suglasnosti na samo vladine nacрте koje se podnesu Saboru na raspravu u članu 37. i 38. Ustava.¹⁴¹ Ugarska vlada je odbijala davanje bilo kakvih kompetencija Saboru u pitanjima željezničke politike. Ona se nije osvrturnala na argumente da se radi o željeznicama lokalnog karaktera koje je financirala zemaljska vlast iz svojih sredstava. Na kraju je u član 42. točka 23. Zemaljskog ustava uneseno da se kompetencije Sabora u željezničkim pitanjima svedu na pretresanje vladinih prijedloga.¹⁴²

Predstavници ugarske vlade tražili su da se iz naziva ustanova uklone nazivi koji asociraju na poseban državnopravni status zemlje, posebno riječ *državni* (njemački: *staatlich*, *Staats*), s čime se složila austrijska vlada. Ugarska vlada posebno je postavljala spornim pitanje zemaljskog pripadništva stanovnika, suprotstavljajući tome svoje povijesno pravo na Bosnu i Hercegovinu, koja je prema njima povijesno pripadala kruni svetog Stjepana. U skladu s tim odbijala je svaku raspravu o državnom pripadništvu njezinih stanovnika, što je odlukom ministra Buriana riješeno naredbodavnim putem, u članovima 3., 4. i 5. Zemaljskog ustava. Netom prije proglašenja Ustava, na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća usuglašeno je da se iz carevog ručnog pisma izbaci obećanje potencijalnog obligatnog otkupa kmetova, zbog straha od uznemirenja muslimanskih posjednika, a ministar Burian i ugarska vlada su odbijali da se u Ustav unese odredba o agraru, prepuštajući to pitanje Saboru na raspravu i usvajanje, a Aehrenthal je smatrao da bi se u slučaju odbijanja agrarnog zakona Sabor trebao raspustiti.¹⁴³

Bosanski ustavni poredak temeljio se na ideji piramidalne ustavnosti, prema kojoj se početna minimalna prava stanovnicima Bosne i Hercegovine trebaju postepeno proširivati novim institucijama. Takav stav se pravdao zbog kulturne zaostalosti stanovništva.¹⁴⁴ Najvažnije odredbe o pravima i slobodama bile su prenesene iz člana 142. austrijskog temeljnog državnog zakona od 21. prosinca 1867. godine, kojim su garantirana građanska prava. U tom dijelu Ustava bila su sadržana i prava pojedinca pred zakonom. U članu 2. Navodi se da su *svi zemaljski pripadnici pred zakonom jednaki*.¹⁴⁵ U članu 6. bilo je određeno

---

¹⁴¹ Juzbašić, *Politika i privreda*, 2002, 106.

¹⁴² Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 79.

¹⁴³ Juzbašić, *Aneksija i problemi*, 2009, 216. – 221.

¹⁴⁴ Todor Kruševac, *Politički okviri bosanskog ustava 1910*, Pregled, 10/1955, Sarajevo, 1955, 190.

¹⁴⁵ Bavčić (ur.), *Bosanski ustav*, 1991, 62.

da se sudski pritvor *može odrediti i na snazi održati samo u slučajima, koje je zakon ustanovio i samo na način, kako to zakon propisuje*, dok se u članu 7. garantira da se *nikom ne smije oduzeti njegov zakoniti sudija*, te da su sudije *u vršenju svog sudskog zvanja samostalni i nezavisni*. Posebno se garantira u članu 10. da će se *među muslimanima primjenjivati šerijatsko pravo na porodične i ženidbene poslove te na nasljedstvo u mulku*.¹⁴⁶ Neke od navedenih garancija realizirane su posebnim propisima. U tom smislu ukinuta je nadležnost vojnih sudova nad civilnim osobama, koja je od početka okupacione uprave bila na snazi. Šef Zemaljske vlade je u Naredbi od 24. ožujka 1910. godine naredio da se u skladu s članom 7. Zemaljskog štatuta izvanredna vojna sudbenost nad civilima u Bosni i Hercegovini ukida potpuno.¹⁴⁷

Novoutemeljena institucija Sabora nije imala zakonodavnu djelatnost. Vrhovna zakonodavna vlast ostala je u nadležnosti cara, austrijske i ugarske vlade te zajedničkog Ministarstva financija. Ustav nije predviđao da poslanici postavljaju pitanja o radu Zemaljske vlade. Nadležnost Sabora se svodila na isključivo poslove koji se tiču Bosne i Hercegovine. U članu 41. Ustava se navodi da se nadležnost Sabora odnosi isključivo na bosanskohercegovačke poslove, dok iz njegove nadležnosti se izuzimaju poslovi predviđeni nagodbenjačkim zakonima austrijskog i ugarskog dijela Monarhije iz 1867. godine te Zakonom o carinskom uključenju Bosne i Hercegovine iz 1879. godine i Zakonom o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine. Prema članu 37. Zemaljskog ustava na sve zakonske osnove trebaju pristati zajedno austrijska i ugarska vlada, a prema članu 38, za sve zakone koje je usvojio Sabor potrebna je sankcija ili potvrda austrougarskog cara. Time je nadležnost Sabora dobila surađivački i savjetodavni karakter.¹⁴⁸

U kurijalnom izbornom sustavu se može zaključiti da je brojčano favorizirana prva kurija veleposjednika i inteligencije, ako se uzme u obzir da je njoj priladalo 18 mandata, u odnosu na 20 mandata u drugoj i 34 u trećoj kuriji. U nju su spadali muslimanski veleposjednici koji su plaćali 140 kruna zemljarine i osobe koje su plaćale 500 kruna neposrednog poreza. Što se tiče povijesno diskriminiranih društvenih kategorija, treba spomenuti da su aktivno biračko imale žene koje su plaćale 140 kruna zemljarine i imale su aktivno i pasivno biračko pravo u prvom razredu prve kurije. Židovi su imali pravo na jedan

---

¹⁴⁶ Isto, 64.

¹⁴⁷ Mehmed Bečić, *Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015, 114.

¹⁴⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 212. – 215.

mandat unutar druge kurije gradskog stanovništva, a sefardski nadržabin je imao virilno mjesto u Saboru.¹⁴⁹

Prva kurija bi se mogla smatrati izrazito muslimanskim biračkim tijelom, s obzirom da su od ukupno 457 birača, 396 bili Muslimani. Druga kurija za gradsko stanovništvo je po broju birača imala najviše katolika, ali je predviđala za njih samo 4 mandata, za pravoslavne 8, a za muslimane 1. Vlada je izrazito favorizirala tu grupu jer je imala vodeću društvenu i privrednu ulogu u zemlji. Ipak, brojčani paritet unutar kurija prema konfesionalnosti je bio ujednačen, na što je Zemaljska vlada izrazito pazila.¹⁵⁰

Kurijalni sustav bio je preuzet iz Ustava za Moravsku 1905. godine (tzv. Moravska nagodba), a podjela mandata po nacionalnom kriteriju bila je u isto vrijeme uvedena u Ustav nacionalno mješovite Bukovine 26. svibnja 1910. godine. Nacionalno-kurijalni izborni sustav skrojen prema Zemaljskom ustavu favorizirao je obrazovane i ekonomski više slojeve stanovništva te strane doseljenike.¹⁵¹

U prvom članu Ustava je podvučeno da je Bosna i Hercegovina jedinstveno, posebno upravo područje pod vrhovnom upravom Zajedničkom ministarstva financija u skladu sa Zakonom o zajedničkom upravljanju od 20. veljače 1880. godine. Prema tome, nisu izvršene nikakve državnopravne promjene Bosne i Hercegovine, koja je i dalje ostala posebno upravo područje dualističke Monarhije. U istom članu navodi se da je uprava nad Bosnom i Hercegovinom povjerena Zemaljskoj vladi, koja je podređena Zajedničkom ministarstvu financija. Članom 31. je definirano da Sabor i njegovi zastupnici nemaju nikakve nadležnosti u izvršnoj vlasti. Prema tome, Zemaljska vlada je bila potpuno neovisna o Saboru u svom radu. Položaj Zemaljske vlade prema Ustavu je bio u skladu sa Zakonom o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine. Članom 29. Ustavom su ovlašteni zemaljski poglavar i odjelni predstojnici da sudjeluju u saborskim raspravama. Po članu 23. Ustava predsjedništvo Sabora je birao car, a ne saborski zastupnici. Time su se htjeli izbjeći sukobi na konfesionalnoj i kurijalnoj osnovi, a car je želio na taj način utjecati na političke prilike u Bosni i Hercegovini.¹⁵²

I nakon Ustava Bosna i Hercegovina ostala je *corpus separatum* za oba dijela Monarhije, što se prenosilo na status i prava njenih stanovnika. Prema Ustavu,

---

¹⁴⁹ Isto, 215. – 216.

¹⁵⁰ Isto, 216. – 217.

¹⁵¹ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 1999, 40.

¹⁵² Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 213.

bosanskohercegovački zemaljski pripadnici nisu bili ravnopravni s ostala dva dijela Monarhije. Oni nisu mogli utjecati na parlamentarni život u Austriji i Ugarskoj, dok su ovi mogli preko svojih parlamentarnih predstavništava. Njeni stanovnici u odnosu na stanovništvo u Austriji i Ugarskoj bili su stranci. Samim tim je postojao dvostruki režim državljanstva: austro-ugarsko i zemaljsko bosanskohercegovačko. Ustav za Bosnu i Hercegovinu je zaostajao za ustavima donesenim za Bukovinu i Moravsku. Bosna i Hercegovina je zaostajala i za državnopravnim statusom banske Hrvatske, čiji je Sabor imao predstavnike u Ugarskom saboru.¹⁵³

Zajednički ministar financija Burian smatrao je da su članom 42. Ustava Saboru povjerene pravo donošenja zakona koji su u austrijskom zakonodavstvu spadali u nadležnost austrijskog parlamenta. Kao argument svom stavu Burian je navodio primjere Hrvatskog sabora i pokrajinskih sabora zastupljenih u austrijskom dijelu Monarhije. Kapidžić smatra da ipak bosanskohercegovački Sabor nije imao kompetencije spomenutih sabora, kojima su austrijska i ugarska vlada bile odgovorne u pitanjima za koje je postojala zakonodavna nadležnost sabora, odnosno, obje vlade su odgovarale tim saborima za svoje djelovanje i spomenuti sabori mogli su im postavljati pitanja o njihovom zakonodavnom radu. Zemaljska vlada, kako je već spomenuto, nije za svoj rad odgovorala Saboru i nakon proglašenja Ustava.¹⁵⁴

Slično mišljenje zastupa Dževad Juzbašić. On smatra da je za ocjenu položaja Bosne i Hercegovine od bitnog značaja da je i nakon uvođenja Ustava zemaljska administracija ostala isključivo u rukama državnih carskih vlasti. Kao primjer usporedbe navodi administraciju u austrijskom dijelu Monarhije, u kojem se upravljanje vršilo s jedne strane državnih organa odgovornih austrijskoj vladi i s druge strane organa zemaljske autonomije. Austrijski zemaljski sabori imali su istodobno i određene zakonodavne funkcije i autonomnu upravu. U Bosni i Hercegovini nije bilo zemaljske autonomije niti autonomnog sudstva, a njoj na čelu je bila Zemaljska vlada, koja je u praksi bila podčinjeni organ Zajedničkog ministarstva financija, što je bilo propisano u 1. članu Zemaljskog ustava. Time je Zemaljska vlada bila oslobođena odgovornosti prema Saboru, a u isto vrijeme bila nekompetentna jer su sve važnije odluke donosile u Ministarstvu. U skladu s navedenim, Bosna i Hercegovina je

---

¹⁵³ Isto, 219. – 220.

¹⁵⁴ Hamdija Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)*, Prilozi 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, 74. – 75.

zaostajala za pokrajina u austrijskom dijelu Monarhije i za susjednom Hrvatskom, čija je Vlada s banom na čelu bila autonomna i zakonski je odgovorala Hrvatskom saboru.¹⁵⁵

U vrijeme iznimnih mjera prilikom Skadarske krize 1912. godine zemaljski poglavar Oskar Potiorek tražio je jačanje uloge zemaljskog poglavara, ukidanje civilnog adlatusa, te odlučujuću ulogu zemaljskog poglavara u upravi nad Bosnom i Hercegovinom. Umjesto dotadašnje nominalne uloge, zemaljski poglavar je treba biti čvršće vezan sa zajedničkim ministrom financija i da s njim nazoči sastancima u vezi pitanja oko Bosne i Hercegovine. Inzistirao je na usklađivanju odnosa Zemaljske vlade i Ministarstva financija prema Zemaljskom ustavu. Tražio je i veće povezivanje zemaljske uprave sa domaćim stanovništvom, tražeći da Vlada surađuje s odanim domaćim javnim ličnostima koje su se istakle svojim djelovanjem i odanošću Austro-Ugarskoj Monarhiji. Iznimne mjere koje je zaveo zemaljski poglavar Oskar Potiorek bili su povezani s odredbom Zemaljskog ustava prema kojem zemaljska vlast može ukinuti građanska prava i slobode u slučaju nemira i veleizdajničkih smutnji.¹⁵⁶

Ti zahtjevi bili su sadržani u četiri točke i prolazili su kroz kompliciranu proceduru, a prvi preduvjet usvajanja Potiorekovih zahtjeva bio je da se nove odredbe o upravi nad Bosnom i Hercegovinom ne kose sa Zakonom o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine, te da se za njegovo usvajanje usuglase austrijska i ugarska vlada, a u slučaju neusuglašenosti zahtjevi bi bili proslijeđeni austrougarskom caru kao krajnjoj zakonodavnoj instanci.¹⁵⁷ Kao u slučaju Ustava, ovom reorganizacijom nije izmijenjen pravni položaj Bosne i Hercegovine. Ni ove dvije naredbe nisu dirale u Zakon o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine, koji je regulirao položaj Bosne i Hercegovine u odnosu na austrijski i ugarski dio Monarhije. Ove promjene nisu imale državnopravni, nego politički karakter.¹⁵⁸

Prva stvar prilikom prvog zasjedanja Sabora oko koje su se okupile stranke bilo je pitanje položaja i ravnopravnosti Sabora i Bosne i Hercegovine unutar Monarhije. Tražila se revizija Ustava, proširenje saborskog djelokruga, revizija saborskog poslovnog reda i izbornog reda na autonomističkom i demokratskom stanovištu. Sporno pitanje za muslimane je bilo agrarno pitanje; kako su sami navodili, muslimanski veleposjednici se nisu bojale obveznog otkupa, već nepravednog, te se zalažu za status quo jer se plaše da će biti oštećeni.

---

¹⁵⁵ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 1999, 52. – 53.

¹⁵⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 251. – 256.

¹⁵⁷ Azem Kožar, *Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, Zbornik radova Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.), Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2011, 26. – 28.

¹⁵⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 1976, 253.

Svi zajednički zahtjevi saborskih poslanika bili su sadržani u saborskoj rezoluciji koju je na petoj sjednici pročitao Milan Srškić. Traži se revizija Ustava, proširenje saborskih djelatnosti i ističe princip samoopredjeljenja naroda. Kao zapreke većoj samostalnosti Sabora su Zakon o upravi iz 1880. godine, koji je još bio na snazi, a osigurava neograničene ovlasti obje vlade Monarhije na upravu Bosnom i Hercegovinom, zatim Zakon o uključenju u zajedničko carinsko područje iz 1879. godine, kojim je ona stavljena u podređen ekonomski položaj, te Ustavom osigurana neodgovornost Zemaljske vlade prema Saboru. Rezoluciju je podržao Nikola Mandić, navodeći da Bosna i Hercegovina daje Monarhiji godišnje 3 milijuna kruna, a u toj zemlji i dalje ima 92% nepismenih. Za teške ekonomske i prosvjetne prilike i favoriziranje stranaca krivio je apsolutistički i birokratski režim. Šefkija Gluhić je naglasio neravnopravnost Bosne i Hercegovine unutar Monarhije, smatrajući da je ravnopravniji status imala u Osmanskom Carstvu. Poslanik Hrvatske katoličke udruge Josip Vancaš smatrao je nepotpunost Ustava posljedicom neodređenog položaja Bosne i Hercegovine unutar Monarhije. Prema njegovom mišljenju, određenje položaja bilo bi moguće postići njenim priključenjem Kraljevstvu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u sklopu trijalistički uređene Monarhije. Rezolucija je usvojena jednoglasno i njome se tražilo konstituiranje Bosne i Hercegovine kao trećeg ravnopravnog partnera Austriji i Ugarskoj unutar Monarhije.¹⁵⁹

Prema Kapidžićevom mišljenju, Ustav je preko Sabora postao pogodno sredstvo za političku borbu u zemlji i sukobe među konfesijama, jer je bio donesen na konfesionalnoj i klasnoj osnovi. Kapidžić Ustav ocjenjuje kao Burianovo djelo preko kojeg se htio osigurati utjecaj oba dijela Monarhije na zajedničke poslove u Bosni i Hercegovini, koja je nakon donošenja Ustava ostala i dalje u podređenom položaju.¹⁶⁰

---

¹⁵⁹ Isto, 230. – 232.

¹⁶⁰ Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 1968, 75.

Zaključak

Bosna i Hercegovina po pitanju državnopravnog položaja unutar Monarhije bila treća država pored Ugarske i Austrije u Austro-Ugarskoj Monarhiji, iako o svom državnom i pravnom položaju nije mogla odlučivati do Ustava iz 1910. godine, a i nakon toga je imala ograničen utjecaj. Ona je ostala treće zasebno tijelo kojim su upravljali oba dijela Monarhije po vlastitom dogovoru. Svoje ingerencije nad njom Monarhija je definirala Zakonom o zajedničkom upravljanju iz 1880. godine i Zakonom o uključivanju u zajedničko carinsko područje iz 1879. godine. Poseban status Bosna i Hercegovina duguje samoj odredbi XXV. Berlinskog mirovnog ugovora kojim je nominalno ostala pod suverenitetom osmanskog sultana. U ekonomskom pogledu je Bosna i Hercegovina bila zakinuta po dobivanju udjela od prikupljenih carina i poreza. Željeznice je morala graditi o svom trošku, a one koje su bile građene iz ostatka Monarhije bile su predmet sukoba austrijskog i mađarskog kapitala.

Katolička Crkva je od okupacije bila materijalno i institucionalno u boljem materijalnom položaju u odnosu na ostale dvije vjerske institucije. Srpski i muslimanski pokreti za autonomiju su u osnovi imali težnje za vezama sa Srbijom i Carigradom, iako su zahtjevi oba pokreta imali želju za autonomijom Bosne i Hercegovine i bili shodno prirodi stvari opozicijski raspoloženi prema austrougarskim vlastima. Na kraju su oba pokreta završila donošenjem Statuta za obje vjerske zajednice u kojima su preovladali zahtjevi austrougarskih vlasti. Hrvati, s druge strane, zbog malobrojnosti nisu imali velikog i jakog političkog utjecaja. Posebno je u hrvatskom političkom korpusu bila izražena politika klerikalizma vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera kao posljedica jačanja Katoličke Crkve i njezine hijerarhije u Bosni i Hercegovini.

Pitanje jezika i njegovog službenog naziva je na kraju riješeno zahvaljujući narastajućem pokretu jugoslavenskog panslavizma na širem području slavenskog Juga, čime su svi političari, bez obzira na nacionalnost i vjersku pripadnost, izrazili slogu da se jezik nazove službeno srpsko-hrvatski, što je na kraju i normirano u Zakonu o jeziku u Saboru 1911. godine. Ravnopravnost pisama su Srbi isticali kao svoj zahtjev od početka austrougarske okupacije. Bez obzira na postignutu suglasnost o ravnopravnosti ćirilice s latinicom u ustavno vrijeme, austrougarske vlasti su stalno više favorizirali latinicu. Službene austrougarske vlasti su s velikim negodovanjem odobravalu zakone o korištenju srpsko-hrvatskog jezika na

željeznicama i u upravi, uvodeći domaći jezik u te ustanove postepeno, a zadržavanje njemačkog jezika je pravdala potrebama vojske. Do izbijanja Prvog svjetskog rata njemački je ostao dominirajući jezik u spomenutim institucijama.

Austrougarska vlast je cijelo vrijeme iz političkih razloga favorizirala muslimanski begovat u odnosu na seljake kmetove držeći se strogo Saferske naredbe i zbog toga nikada nije bilo riješeno agrarno pitanje na zadovoljavajući način. I nakon usvojenog agrarnog zakona u Saboru i politike dodjeljivanja zajmova seljacima za otkup zemljišta koje obrađuju, proces otkupa zemlje je tekao sporo. Neslobodni seljak zbog politike austrougarskih vlasti nikad nije mogao doći do svojih prava koja su mu bila zajamčena Saferskom naredbom čak i u njezinom užem tumačenju. Radništvo je u austrougarsko vrijeme imalo svoje početke i bilo je u manjini u odnosu na seljake. Favoriziranje austrijskog i ugarskog kapitala u odnosu na domaća poduzeća odrazio se na položaj domaćih radnika, koji su bili potplaćeni i diskriminirani u odnosu na strane radnike. Radničko socijalno zakonodavstvo bilo je samo djelomično ozakonjeno i primijenjeno u zakonodavnoj praksi. Domaće radnike je zapostavljalo i bogato domaće građanstvo, sloj iz kojeg je dolazio najveći broj zastupnika u Saboru, koje shodno svojim interesima nije postavljalo pitanje položaja radnika u saborske rasprave.

Proglašenjem Ustava 1910. godine u državnompravnom položaju Bosne i Hercegovine ništa se značajnije nije promijenilo. Ostao je na snazi kao temelj Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, koji je praktički i dalje definirao status Bosne i Hercegovine kao krunske kolonije. Prilikom razmatranja nacrtu Ustava austrijska i ugarska vlada trudile su se da se Bosni i Hercegovini dodijele minimalna ustavna prava, a da se zadrži podređeni status Bosne i Hercegovine u odnosu na oba dijela Monarhije. Zemaljski sabor nije mogao kontrolirati rad Zemaljske vlade niti o radu austrougarskih upravnih vlasti postavljati pitanja niti slati delegacije u austrijski parlament ili ugarski sabor. Djelokrug Sabora je u članovima 41. i 42. bio razgraničen s djelokrugom oba dijela Monarhije na bosanskohercegovačke poslove, ukoliko na njih nije imala ingerencije austrijska i ugarska vlada. Ljudska prava i građanske slobode različitim dodatnim članovima bile su ograničene i uvjetovane. Veleposjednički i obrazovani sloj bio je favoriziran u odnosu na gradski i seoski. Konfesionalni i kurijalni izborni sustav omogućio je ulazak najradikalnijih poslanika u Sabor, što je rezultiralo stalnim političkim sukobima i nemogućnošću urednog funkcioniranja Sabora.

Bibliografija:

Izvori:

1. Bavčić, Uzeir (Ur.): *Bosanski ustav, fototip izdanja iz 1910. godine*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991.

Literatura:

1. Balta, Ivan: *Neki planovi austrijskih, mađarskih, srbijanskih i hrvatskih političara prema Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 19. vijeka*, Makedonska istoriska revija, Naučni spisanija na Filozofskiot fakultet vo Skopje, Skopje 2010.
2. Bečić, Mehmed: *Osmansko tanzimatsko pravo i austrougarski pravni poredak u Bosni i Hercegovini*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici 12, Zenica, 2013.
3. Bečić, Mehmed: *Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
4. Durmišević, Enes: *Šerijatski sudovi u bosni u drugoj polovini XIX stoljeća*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 2013.
5. Đaković, Luka: *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora)*, Globus, Zagreb, 1985.
6. Gross, Mirjana: *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914*, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1968.
7. Hadžibegović, Ilijas: *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
8. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta*, Putokaz, Zagreb, 1990.
9. Hauptmann, Ferdo: *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (dalje Glasnik ADA) III, 1963.
10. Hauptmann, Ferdo: *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II. dio, Odjeljenje društvenih nauka, ANU BiH, Sarajevo, 1987.
11. Hrelja, Kemal: *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Savez društava ekonomista Jugoslavije, Beograd, 1961.

12. Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, I izdanje, 1976.
13. Juzbašić, Dževad: *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910. – 1914.)*, ANU BiH, 1999.
14. Juzbašić, Dževad: *Austrougarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (državnopravni aspekt)*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
15. Juzbašić, Dževad: *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
16. Juzbašić, Dževad: *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
17. Juzbašić, Dževad: *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
18. Juzbašić, Dževad: *Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
19. Juzbašić, Dževad: *Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
20. Juzbašić, Dževad: *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo, 2002.
21. Juzbašić, Dževad: *Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu*, ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak 38, Sarajevo, 2009.
22. Kapidžić, Hamdija: *Hercegovački ustanak 1882*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
23. Kapidžić, Hamdija: *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X, 1959.
24. Kapidžić, Hamdija: *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)*, Prilozi 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968.

25. Kapidžić, Hamdija: *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878 – 1918)*, GDIBiH, Godina XIX, Sarajevo, 1973.
26. Karčić, Fikret: *Pitanje primjene šerijatskog prava kroz istoriju bosanskohercegovačkih Muslimana*, Zbornik radova Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1982.
27. Kasumović, Amila: *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave*, Historijska traganja 6, Sarajevo, 2010.
28. Kasumović, Amila: *Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici*, u: Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive (zbornik radova), Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
29. Kožar, Azem: *Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, Zbornik radova Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.), Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2011.
30. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
31. Kruševac, Todor: *Politički okviri bosanskog ustava 1910*, Pregled, 10/1955, Sarajevo, 1955.
32. Kruševac, Todor: *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo od najstarijih vremena do danas, Izdanje Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 1960.
33. Kruševac, Todor: *Seljački pokret - štrajk u Bosni 1910. godine*, u: Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat, Posebna izdanja SANU, Knjiga 61, Naučno delo, Beograd, 1967.
34. Madžar, Božo: *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
35. Nametak, Muhamed: *Uloga banaka u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave 1878-1918.*, Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) knjiga 4. Sarajevo, 2016.
36. Nametak, Muhamed: *Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu 1914-1918.*, Prilozi br. 45. Institut za historiju, Sarajevo, 2016.
37. Nuri Hadžić, Osman: *Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, G Kon, Beograd, 1938.
38. Radušić, Edin, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914.*, Prilozi, 34, Sarajevo, 2005.

39. Šehić, Nusret: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
40. Zovko, Ljubomir: *Studije o pravnoj povijesti Bosne i Hercegovine: 1878. – 1941*, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2007.